

Lietuvos istorijos klastojimo mechanizmai sovietmečiu

Doc. dr. Aurimas Švedas

Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas

Įvadas

Tyrimo problema ir jos aktualumas. Sovietmetis – sparčiai į užmarštį grimzianti epocha. Archyviniai dokumentai ne visada gali atsakyti į istorikus dominančius klausimus, tuo tarpu totalitarinėje visuomenėje gyvenusios kartos patirtis ir jos išraiška kolektyvinėje atmintyje bėgant metams blunka, keičia formas. Tai sudaro sąlygas klastoti sovietų totalitarinės valstybės ir pavergtos visuomenės istoriją. Dabartinėje Rusijoje šie užmojai įgauna politinio elito koordinuojamos ir finansuojamos politikos, nukreiptos į Rusijos, NVS valstybių ir Baltijos šalių visuomenių vertybinį dezorientavimą, formą bei turinį¹. Lietuvoje praeities tyrinėtojai susirūpinę konstatuoja buvusios partinės nomenklatūros atstovų arba artimų jiems žmonių pastangas parodyti „pagražintą“ sovietmečio laikotarpio vaizdinį, pateisinti komunistų partijos veiklą, suteikti atskirų personalijų poelgiams legitimumo regimybę². Pastarosios aplinkybės leidžia teigti, kad istorijos mokslui, sovietinėje Lietuvoje atlikusiam ideologijos ir politikos įrankio vaidmenį, ir vėl

¹ Plačiau apie šias pastangas ir kokių tikslų jomis siekiama, žr. Lietuvos politologų cecho refleksijas: Nerijus Maliukevičius, *Rusijos informacijos geopolitikos potencialas ir sklaida Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. Mūsų šalies istorikų požiūris į pastarąjį reiškinį: Ramūnas Trimakas, „Trečiosios Romos“ atkūrimas: Kelios eseištinės pastabos apie Rusijos geopolitinę retoriką“, in: *Naujasis židinys – Aidai* (toliau – *NŽ-A*), 2004, Nr. 12, p. 610-614; „Mirtini draugai per amžius“, in: *NŽ-A*, 2007, Nr. 7, p. 307-312; „Šiuolaikinės istorinio naratyvo refleksijos radikaliojoje Rusijos publicistikoje“, in: *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2007, Nr. 67, p. 55-62; „Imperinė atmintis ir istorijos mokymas: „Vakarų Rusijos“ sampratos klausimu“, in: *NŽ-A*, 2009, Nr. 3-5, p. 98-107; Nerijus Šepetyš, „Lietuvos vaizd(avim)as šiuolaikiniuose Rusijos istorijos vadovėliuose“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 144-162. Rusijos visuomenės (auto)refleksijos apie sovietinės praeities vertinimų prieštaras pavyzdžiai: Arsenijus Roginskis, „Yra Stalinas – yra problemos. Vado reabilitacijos priežastys: valdžia Rusijoje visuomet teisi“, in: <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/92/00.html> [žiūrėta 2009 birželio 14 d.]; Nikita Sokolovas, „Švilpiko epocha arba Trumpoji Rusijos istorijos vadovėlių nepastovumo istorija“, in: <http://www.polit.ru/analytics/2008/10/15/history.html> [žiūrėta 2009 birželio 14 d.]; 2008 m. balandžio 7 d. įvykusios apskrito stalo diskusijos „Kaip užbaigti SSRS istoriją“ stenograma, in: <http://www.polit.ru/analytics/2008/04/24/istpamat.html> [žiūrėta 2009 birželio 14 d.].

² Arūnas Streikus, „Stiprėjanti srovė: Sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai“, in: *Knygų aidai*, 2006, Nr. 2, p. 12-15; „Ar tikrai Aleksandras Drobnys vertas paminklo? Arba kaip jie dirbo sovietų Lietuvai“, in: *Knygų aidai*, 2007, Nr. 4, p. 1-4; Vladas Terleckas, „Sovietiškos propagandas recidyvai“, in: *Kultūros barai*, 2006, Nr. 12, p. 82-87; Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika“, in: *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 6-12; Nr. 10, p. 12-18.

spendžiami analogiškai spąstai, todėl neišvengiamai kyla klausimas, apibrėžiantis būsimo tyrimo problemą ir tuo pačiu pagrindžiantis tyrimo aktualumą – kokie praeities klastojimo mechanizmai padėjo totalitarinės valstybės partiniam ir politiniam elitui apnuodyti lietuvių tautos istorinę atmintį? Leistis į atsakymo paieškas šiuo atveju reikia ne vien tik bandant atsakyti į kiekvienam istorikui privalomą klausimą - „kaip buvo iš tikrųjų“, bet ir mėginant suvokti, kokie pavojai praeities tyrimams ir jų reprezentavimo formoms kyla šiandien.

Tyrimo objektas. Siekiant išsamiai atsakyti į suformuluotą klausimą tyrimo metu buvo sprendžiami keturi tarpusavyje susiję uždaviniai:

1. Apibrėžti, kokią vietą ir kokį vaidmenį istorijos mokslui totalitarinės valstybės ideologinėje-politinėje sąrangoje delegavo tuometinis partinis elitas.
2. Atkurti istorijos vaizdinius klastojusių institucijų sistemą.
3. Aptarti, kokiais metodiniais ir teoriniais „įrankiais“ naudojantis buvo klastojama Lietuvos istorija.
4. Pateikti sovietmečio istorikų darytų „klaidų“ ir „erezijų“, už kurias pastarieji buvo baudžiami, tipologiją.

Tyrimo eiga – teksto struktūra. Aukščiau išvardinti uždaviniai padiktavo ir tyrimo eigą atspindinčio teksto struktūrą – pirmoje dalyje gilinamasi į sociopolitinę istorijos „vertę“ totalitarinėje valstybėje, antroje pereinama prie istoriją klastojusių institucijų struktūros bei kompetencijų aptarimo, trečiojoje analizuojama, kokie ideologiniai, teoriniai ir metodiniai postulatai ar sprendimai turėjo komunistų partijai ir jos pagalbininkams palengvinti istorijos iškraipymo darbą, ketvirtojoje išskiriamos svarbiausios sovietmečio istorikų, bandžiusių vengti praeities vaizdinių ideologizavimo ir politizavimo, „klaidos“, už kurias pastarieji susilaukdavo įvairių bausmių.

Istoriografija. Suformuluotos problemos, kuri tyrimo eigoje išskaidoma į keturis klausimus, svarstymams galinti būti naudinga istoriografija yra negausi ir fragmentiška. Iš sovietmečio epochoje kurtų istorikų tekstų visų pirma paminėtini tie, kuriuose buvo kovojama su ideologinėmis ar metodologinėmis „klaidomis“ ir „erezijomis“³. Vertingos informacijos suteikia ir užsakomosios

³ Tikslių ir nedviprasmiškų metodiniuose straipsniuose suformuluotų orientyrų, skirtų padėti istorikams apsisaugoti nuo teorinių ir metodinių „klaidų“, sovietmečiu buvo itin mažai. Tokiomis išimtimis laikytina: Juozas Jarmalavičius, „Vieningoji srovė“ šiandien“ [Apie Lietuvos praeities ir šiandienos gyvenimo reiškinių vertinimą buržuazinių emigrantų publicistikoje], in: *Gimtas kraštas*, 1973, balandžio 12 d., Nr. 15, p. 4; balandžio 19 d., Nr. 16, p. 5; balandžio 26 d., Nr. 17, p. 4; Stasys Laurinaitis, *Prieš „vieningosios srovės“ atgarsius: kai kurių buržuazinių*

kritikos žanrui priskirtini rašiniai, kurių autoriai turėjo demaskuoti „buržuazinių istorikų“ darbus⁴. Šios dvi tekstų grupės padeda suvokti istorijos mokslo svarbą tuometiniam partiniam ir politiniam elitui ideologine prasme, o taip pat – išryškinti to meto mokslininkų daromų ideologinių „klaidų“ ir „erezijų“ tipologiją.

Atskirą tyrimui aktualios istoriografijos grupę sudaro negausūs to meto istorikų mėginimai atskleisti sovietinio istorijos mokslo problemas ir negeroves, be užuolankų įvardinti jas inspiravusias priežastis⁵. Šia prasme ypač svarbūs yra išėivijoje susitelkusios istorikų bendrijos žvilgsniai į sovietinėje Lietuvoje susiklosčiusią praeities tyrimų tradiciją⁶. Pastarieji tekstai, rašyti tiek Lietuvoje, tiek ir už jos ribų, leidžia pažvelgti į analizuojamą reiškinį iš kritiškos viena laikės perspektyvos, išvelgti jo sąsajas su politine ir ideologine to meto konjunkktūra.

Po 1990-ųjų besirandanti sovietmečio istoriografijos refleksija kol kas yra skurdoka. Čia galima fiksuoti tris santykio su sovietmečio praeities tyrimų tradicija būdus:

1. Konceptualizavimo bandymai (Alfredas Bumblauskas, Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas)⁷.

nacionalistinių koncepcijų ir jų recidyvų kritika 1944–1951 metų Tarybų Lietuvos periodinėje spaudoje, Vilnius: Mintis, 1976. Apie šią paradoksalią situaciją plačiau žr. šio tyrimo 4 dalį „Istorikų „klaidų“ ir „erezijų“ tipologija“.

⁴ Plačiau šis tekstų masyvas pristatytas tyrimo 3 dalyje „Primesti sovietmečio istoriko „darbo įrankiai“ (Žr.: psl. 22; nuoroda 80).

⁵ Bene nuosekliausiu sovietmečio lietuvių istoriografijos negerovių kritiku to meto viešojoje erdvėje laikytinas Jurginis: Juozas Jurginis, „Ar mokome istoriškai galvoti?“, in: *Tarybinis mokytojas*, 1964 m. rugsėjo 13 d., Nr. 73, p. 2; „Kultūringumas, išsilavinimas, mokslo populiarinimas“, in: *Tarybinis mokytojas*, 1965 m. spalio 15 d., Nr. 68, p. 3; „Kada istorija įdomi“, in: *Tarybinis mokytojas*, 1967 m. vasario 25 d., Nr. 16, p. 3; „Mokslas, menas ir amatas“, in: *Mokslas ir technika*, 1974 m. Nr. 6, p. 41.

⁶ Zenonas Ivinskis, „Lietuvos ir kitų baltų praeitis sovietų aiškinyje“, in: *Į laisvę*, 1957, Nr. 12, p. 13–19; [Straipsnių ciklas apie sovietinę istoriografiją], in: *Europos lietuvis*, 1957, Nr. 14, 16, 18, 21, 22, 24, 27, 29, 31, 33; „Lietuvos istorija naujų šaltinių ir pokarinių tyrinėjimų šviesoje“, in: *Lietuvos Katalikų Mokslų Akademijos suvažiavimo darbai*, Roma, 1964, T. V., p. 523–600; Vytautas Bagdanavičius, „Sovietinė Lietuvos istoriografija. Kritiškas LTSR istorijos I tomo vertinimas“, in: *Tautos praeitis*, 1959, T. I., kn. 1, p. 3–24; Vincas Trumpa, „Sąžininga monografija apie Daukantą“, in: *Metmenys*, 1975, Nr. 25, p. 183–186; Benediktas Mačiūka, „Istoriniai leidiniai okupuotoje Lietuvoje (1963–1973 metų laikotarpio apžvalga)“, in: *Atspaudas iš Lietuvos Katalikų Mokslų Akademijos Suvažiavimo Darbų*, Roma, 1982, T. IX, p. 135–146; Juozas Jakštas, „Lietuvos istorija užtraukta ant marksizmo-leninizmo kurpalio“, in: *Lietuvių tautos praeitis*, 1982, T. 5, kn. 2, p. 141–164.

⁷ Alfredas Bumblauskas, „Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? Sovietinės lietuvių istoriografijos analizės metodologinės gairės“, in: Alfredas Bumblauskas, Rimvydas Petrauskas (sud.), *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, Vilnius: Aidai, 1999, p. 367–399; konceptualūs Egidijus Aleksandravičiaus tekstai „Lietuvių kultūros istoriografijos slenksčiai“ ir „Paklūsęs fakto tiesai: istoriko Vytauto Merkio istorija“ paskelbti straipsnių rinktinėje: Egidijus Aleksandravičius, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius: Vaga,

2. Empiriniai tyrimai (Aivas Ragauskas)⁸.

3. (Auto)refleksijos – atsiminimai/vertinimai (Aldona Gaigalaitė)⁹.

Šie E. Aleksandravičiaus, A. Bumblausko, A. Gaigalaitės, A. Ragauskos ir A. Kulakauskos tekstai padeda atsakyti į pirmą, antrą ir trečią mūsų tyrimo klausimus.

Kaip atskiras tekstų porūšis išskirtini straipsniai ir studijos, analizuojantys įvairias sociokultūrinės bei politinės sovietmečio Lietuvos istorijos problemas. Čia pirmiausia paminėtini negausūs sintezės bandymai, suteikiantys bendriausią „foną“ atliekamam tyrimui¹⁰.

Sovietų valdžios ir tuometinės mokslininkų bendruomenės santykių dinamikos svarstymams svarbūs Lietuvos aukštųjų mokyklų istoriją apžvelgiantys tekstai¹¹, o Vandos Kašauskienės atliekami Lietuvos mokyklos sovietizacijos tyrimai iš dalies atskleidžia utilitarinį partijos elito požiūrį į mokslą kaip tokį¹². Siekiant perprasti LKP CK ir jų parankinių požiūrį į istoriją itin svarbiomis yra Rasos Čepaitienės išvalgos, pateiktos gilinantis į kultūros paveldo sampratą moderniojoje Lietuvoje (čia dėmesingai analizuojami ir lietuviškosios sovietmečio paminklosaugos

2000, p. 264–281; 335–352; Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, „Nuo amžių slenkščio. Naujausia Lietuvos XIX amžiaus istoriografija“, in: *Darbai ir dienos*, 2001, T. 28, p. 7–31.

⁸ Aivas Ragauskas, „Lietuvos istorijos mokslo sovietizacija 1940–1941 metais“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 94–109, „Apie istoriją sovietinėje Lietuvoje (1944–1990 m.). Žiupsnelis istorinės publicistikos“, in: Nelė Asadauskienė (sud.), *Istoriko atsakomybė: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2002, p. 167–175.

⁹ Aldona Gaigalaitė, *Į istoriją ir save pažvelgus*, Vilnius: Vaga, 2002; „Šiandieninis marksistinės istoriografijos vertinimas“, in: Nelė Asadauskienė (sud.), *Istoriko atsakomybė: straipsnių rinkinys*, p. 81–88. Čia paminėti Gaigalaitės tekstai yra būdingiausia tokios pozicijos išraiška. Panašių judesių galima būtų aptikti ir kituose į atsiminimų žanrą krypstančiuose lietuvių istorikų tekstuose.

¹⁰ Romualdas Misiūnas, Reinass Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992; Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas: Šviesa, 1995; Arvydas Anušauskas (vyr. red.), *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

¹¹ Žr.: *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, p. 286–296; Vyngantas Pšibilskis, „Vilniaus universitetas sovietmečiu“, in: *Kultūros barai*, 1994, Nr. 2, p. 72–77; Nr. 3, p. 66–68; Stanislovas Stašaitis (sud.), *Vilniaus pedagoginis universitetas: (1935–1995 metai)*, Vilnius: VPU, 1995; Algirdas Gaižutis (sud.), *Vilniaus pedagoginis universitetas, 1935–2005*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005; Giedrius Viliūnas (sud.), *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.

¹² Žr.: Vanda Kašauskienė, „Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai (1940–1941 m.)“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, Vilnius, 1994, p. 106–120; „Lietuvos mokyklų sovietizacija: 1940–1941 metų neskelbti dokumentai“, in: *Lituanistica*, 1994, Nr. 1, p. 84–103; „Lietuvos mokyklų sovietizacija ir priešinimasis jai 1944–1952 metais“, in: *Ten pat*, 1995, Nr. 3, p. 45–61; „1944–1946 metų dokumentai apie Lietuvos mokytojų ir moksleivių antisovietinę elgseną“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*, Vilnius, 1997, p. 352–361; *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002.

ypatumai)¹³. Na o Nerijos Putinaitės refleksijos įgalina geriau suprasti, ko siekė sovietmečio ideologai, kokiais „receptais“ jie naudojami kurdami istorinės praeities ir dabarties simuliakrus bei koreguodami juos atspindinčios istorinės sąmonės pavidalus¹⁴. Čia atliekamam tyrimui vertingų išvalgų pateikiama ir kitų autorių straipsniuose, kurie gilinaisi į lietuvių tautos istorinės sąmonės išskraipymo mechanizmų veiklą ir šios veiklos rezultatus sovietmečiu¹⁵.

Praeities tyrinėtojai iš kitų šalių Lietuvos SSR istorijos mokslo tradicija ir jos santykiu su sovietine totalitarine valstybe, o taip pat – lietuvių istorinės sąmonės klastojimo procesais, bemaž nesidomi, tačiau tyrime sprendžiamų problemų atžvilgiu yra suformulavę vertingų išvalgų. Kalbant apie paskutiniojo laikotarpio rusų istorikų (auto)refleksijos bandymus, pirmiausia pabrėžtina kolektyvinė 16 autorių studija „Sovietinė istoriografija“¹⁶. Jos sudarytojo bei įvadinio teksto autoriaus Jurijaus Afanasjevo išvalgos čia atliekamam tyrimui turi ypač didelę reikšmę ir padeda svarstyti istorijos mokslo vietas bei vaidmens sociopolitinėje totalitarinės valstybės struktūroje problemą. Kalbant apie vakariečių požiūrį į sovietinę istoriografiją visų pirma išskirtina XX a. 8 dešimtmečio pradžioje pasirodžiusi Nancy Whittier Heer studija apie politikos ir istorijos sampyną Sovietų Sąjungoje¹⁷. Šiame kontekste paminėtini ir dviejų lenkų istorikų - Rafała Stobieckio ir

¹³ Žr.: Rasa Čepaitienė, *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.

¹⁴ Nerija Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai, arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius: Aidai, 2004; *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.

¹⁵ Be jau minėtų Nerijos Putinaitės tekstų dar žr.: A. Bumblausko nuoseklias pastangas užfiksuoti skirtingų istorinės sąmonės perspektyvų, atminties formų bei ideologinių modelių koegzistavimo/konfrontacijos būdus sovietmečiu: Alfredas Bumblauskas, „Vilniaus Universitetas: politinės ir istoriografinės kolizijos (vietoje įvado)“, in: *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, p. 7–16; „Senasis Vilnius istorinės sąmonės perspektyvose“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2000, Nr. 8, p. 20–39; „Vilniaus universitetas: istorija, vaizdai, atmintis“, in: Alfredas Bumblauskas, Stanislovas Žvirgždas (sudarytojai), *Vilniaus universitetas fotografijose*, Vilnius: Daigai, 2004, p. 9–21; „Vilniaus Universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, Nr. 16, p. 48–64.

Taip pat žr.: Steponas Gečas, „Nuosprendžiai eksponatams“, in: *Kultūros barai*, 1993, Nr. 12, p. 49–52; Arūnas Streikus, „Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje“, in: *NŽ-A*, 2005, Nr. 9, p. 370–373; „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 7–30.

¹⁶ Юрий Афанасьев (red.), *Советская историография*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1996.

¹⁷ Nancy Whittier Heer, *Politics and History in the Soviet Union*, Cambridge–Massachusetts–London: The MIT Press, 1971

Andrzejaus Grabskio - darbai, kuriuose tyrinėjamos sovietinio istorijos modelio diegimo lenkiškoje tradicijoje peripetijos ir sisteminiu, ir istoriniu požiūriais, pravarčios atliekant lyginamąją analizę¹⁸.

Trečiojo lenkų istoriografijos istoriko Gwido Zalejko studija „Marksistinė istorinių tyrimų paradigma“ pasiūlė ne vieną svarbią išvalgą apie sovietinės istoriografijos konceptualųjį pobūdį ir sovietmečio istorikų brandintų teiginių apie praeitį subordinaciją ideologijai¹⁹.

Šaltiniai. Atliekant tyrimą remtasi: 1) nepublikuotais archyviniais dokumentais; 2) publikuotais dokumentų rinkiniais; 3) sovietmečiu parašytomis ir publikuotomis sintezėmis, monografijomis, disertacijomis, straipsniais ir recenzijomis; 4) pusiau standartizuotų interviu stenogramomis; 5) atskirų leidinių arba straipsnių pavidalu paskelbtais atsiminimais, interviu, (auto)refleksijomis.

Svarbiausi sovietmečio istorijos mokslo ypatybes atskleidžiantys dokumentai saugomi Lietuvos Mokslų Akademijos archyve (LMAA)²⁰ ir Lietuvos Ypatingojo archyvo (toliau – LYA) LKP dokumentų skyriuje²¹. Sovietmečio lietuvių istoriografiją kūrusių ir jos gyvybingumą palaikiusių svarbiausių institucijų kompetencijos bei mokslo politikos galimybių „auditui“, taip pat istorikų cechui primestų ideologinių pančių, varžtų ir šampų rekonstrukcijai reikšmingos informacijos pateikia Vilniaus universiteto archyvo (toliau – VUA) fondas (VUA F. R–856), Vilniaus

¹⁸ Rafał Stobiecki, *Historia pod nadzorem: spory o nowy model historii w Polsce: (II połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych)*, Łódź: Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, 1993; *Historiografia PRL: ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana: studia i szkice*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2007.

Andrzej Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2003; „Stalinowski model historiografii“, in: *Dzieje Najnowsze*, 1992, Nr. 3, p. 23–45.

¹⁹ Gwidon Zalejko, *Marksistowski paradygmat badań historycznych. Povojeenna historiografia ZSRR o powstaniu kapitalizmu*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993.

²⁰ Tyrimo metu keliamų klausimų sprendimui ypač svarbus yra LMAA Istorijos instituto mokslinės organizacinės veiklos dokumentų fondas (LMAA F. 16) ir Mokslų Akademijos mokslinės organizacinės veiklos dokumentų fondas (LMAA F. 1). Juose esantys dokumentai leidžia rekonstruoti sovietinės Lietuvos istorijos versijos kūrimo procesą, atskirų tyrinėtojų pastangas šiai versijai oponuoti ir dėl to kilusias įtampas sovietmečio istorikų bendrijoje bei užfiksuoti ryškiausių (ir Lietuvos istoriją simuliuojančių, ir bandančių kurti korektiškomis formuluotėmis paremtus praeities vaizdinius) šios epochos veikalų rengimo peripetijas: administracines priemones, diskusijas, kritiką, recenzavimą.

²¹ LYA esantis Lietuvos Komunistų partijos (LKP) Centro Komiteto (CK) fondas (LYA F. 1773) įgalina atkurti partijos elito ir istorikų cecho santykių dinamiką ir atskleidžia sovietinius Lietuvos istorijos vaizdinius formavusių ir valdžiusių mechanizmų veikimą. Šių klausimų tikslinimui yra svarbi LYA saugomų Mokslų Akademijos pirminės partinės organizacijos fondo (LYA F. 1232) ir Vilniaus valstybinio universiteto pirminės partinės organizacijos fondo (LYA F. 7017) medžiaga. Naujų esmingų detalių, patikslinančių atskirus sovietmečio lietuvių istoriografijos formavimosi momentus, pateikė Antano Sniečkaus (LYA F. 16895), Romo Šarmaičio (LYA F. 17635) ir Stasio Matulaičio (LYA F. 10507) fondai.

pedagoginio universiteto archyvo (toliau – *VPUA*) fondas (*VPUA F. 1*) bei *LYA* Partijos istorijos instituto fondas (*LYA F. 3377*). Atskirų sovietmečio istorikų kurtų ir deklaruotų požiūrių į istorijos mokslą ypatybes geriau suvokti leidžia Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – *LLMA*) esančio Juozo Jurginio fondo (*LLMA F. 205*) dokumentai, taip pat Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje (toliau – *MAB RS*) saugomi Igno Jonyno (*MAB RS F. 105*), Povilo Pakarklio (*MAB RS F. 129*) ir Juozo Žiugždos (*MAB RS F. 275*) fondai.

Antrajai šaltinių grupei priskirtini dokumentų rinkiniai, tyrimui aktualiais aspektais atskleidžiantys sovietmečio bendrojo politinio ir kultūrinio lauko ypatybes Lietuvoje²².

Rekonstruojant konkrečių istorikų arba visos praeities tyrinėtojų bendrijos profesines ir ideologines orientacijas itin svarbiais šaltiniais tapo įvairūs jau minėtieji sovietmečio istorikų tekstai, įprastame tyrime priskiriami dalykinės literatūros „porūšiai“.

Taip pat reikšmingą šaltinių grupę sudaro 23 pusiau struktūruotų interviu²³ stenogramos. Šie interviu 2005 04 27 – 2009 06 11 buvo imami iš sovietmečiu aktyviai dirbusių istorikų ir kitų humanitarinių mokslų atstovų²⁴. Dalydamiesi savo mintimis ir išgyvenimais, rekonstruodami tam

²² Žr.: Vytautas Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953: istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2003, T. I–III; Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus (sud.), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

²³ Pusiau struktūruoto interviu metu pateikiami iš anksto parengti klausimai, tačiau klausimų eiliškumui, jų (per)formulavimui įtakos gali turėti pokalbio eiga. Plačiau apie struktūruotą ir nestruktūruotą interviu žr.: Rimantas Tidikis, *Socialinių mokslų tyrimų metodologija*, Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2003, p. 465–467. Įvairios pasirengimo interviu procesui ir jo vykdymo metodikos išsamiai aptariamos knygoje: Charles Briggs, *Learning How to Ask: A Sociolinguistic Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research*, Cambridge University Press, 1999.

²⁴ Interviu metu buvo užrašyti istorikų Ričardo Čepo, Edvardo Gudavičiaus, Vandos Kašauskienės, Antano Kulakausko, Mečislavo Jučo, Sigito Jegelevičiaus, Stanislovo Lazutkos, Ingės Lukšaitės, Vytauto Merkio, Algirdo Šidlausko, Antano Tylos, Algirdo Vaitkūno, Irenos Valikonytės, etnografų Vaclovo Miliaus ir Angelės Vyšniauskaitės, filosofų Bronislavo Genzelio, Romano Plečkaičio, Romualdo Ozolo, Adolfo Poškos, lituanisto, „Kultūros barų“ redaktoriaus Bronio Savukyno, lituanistės Vandos Zaborskaitės, istoriko Juozo Jurginio sūnaus Juliaus Jurginio, ilgamečio LKP CK aparato darbuotojo bei LSSR kultūros ministro Liongino Šepečio refleksijos apie sovietmečiu gyvavusią praeities tyrinėtojų bendriją ir jos kurtą istoriografiją.

Dalis tyrimo metu įrašytų interviu yra paskelbti žurnale „Naujasis Židinys-Aidai“: su Savukynu – „Pripratom ir juokas neima“, in: *NŽ-A*, 2006, Nr. 12, p. 538–546; su Zaborskaite – „Išbandyti, iki kur galima eiti“, in: *NŽ-A*, 2007, Nr. 3, p. 93–103; su Juču – „Minuotojas klysta tik vieną kartą“, in: *NŽ-A*, 2007, Nr. 5–6, p. 226–236; su Tyla – „Siekiau būti ištikimas“, in: *NŽ-A*, 2007, Nr. 1–2, p. 30–37; su Genzeliu – „Man marksizmas rūpėjo kaip istorinis fenomenas“, in: *NŽ-A*, 2009, Nr. 3-5, p. 108–113. 2005 ir 2007 m. įrašyti Edvardo Gudavičiaus atsiminimai bei refleksijos apie

tikrus faktus arba interpretuodami juos, žinomi istorikai, lituanistai ir filosofai patys sukūrė savitą sociokultūrinį sovietmečio šaltinį, tyrimo autoriui atvėrusį įvairias rūpimų klausimų perspektyvas ir pateikusį atsakymus į daugelį svarbių klausimų. Be šio sakinės istorijos šaltinių bloko nebūtų įmanoma visapusiškai apibrėžti sovietmečio istoriografijos fenomeno, Lietuvos istorijos vaizdinių rekonstravimo ir klastojimo mechanizmų veikimo, juos valdžiusių institucijų tarpusavio subordinacijos sistemos.

Remiantis atskirų leidinių ar straipsnių pavidalu publikuotais atsiminimais, interviu, refleksijomis buvo tikslinamas sovietmečio lietuvių istoriografijos vaizdinys ir jo vertinimai.

Tyrimo metodika. Atliekant tyrimą derinti keli - *konkretaus istorinio tyrimo, istoriografinis ir pusiau struktūruoto interviu (sakinės istorijos) - metodai.*

Nagrinėjant archyvuose saugomus dokumentus taikytas konkretaus istorinio tyrimo metodas, derinant *analizės* bei *sintezės* prieigas, paisant *kokybinio* (tiriant svarbiausius prieinamus šaltinius) ir *probleminio* (siekiant kurti ne nuo šaltinių pobūdžio priklausantį naratyvą, o aktyviai formuluoti klausimus dokumentuose glūdintiems duomenims gauti) aspektų.

Pasitelkiant labiau kontekstiniu požiūriu svarbius šaltinius – konkrečius sovietmečio istoriografijos tekstus – buvo bandoma sukurti aktyvų *probleminių santykių* taikant *istoriografinį* metodą.

Bandant rekonstruoti Lietuvos istorijos klastojimo mechanizmų veiklą, kuri ne visados atsispindi archyvuose dokumentuose, buvo naudojamas antropologijoje ir kituose socialiniuose moksluose aktyviai taikomas *pusiau struktūruoto interviu* metodas iš *sakinės istorijos* (angl. – *oral history*) lauko.

1. Istorijos mokslo vieta ir vaidmuo sociopolitinėje totalitarinės valstybės struktūroje

Bandant apibrėžti praeities tyrimų vietą sovietinėje sociopolitinėje sanklodoje reikia griežtai skirti *istoriją, kaip mokslinį darbą*, ir *istoriją, kaip ideologinės veiklos sritį*.

istorijos ir istoriko likimą sovietmečio epochoje yra įtraukti į sakinės istorijos mokslo šaltinio publikaciją: *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius: Aidai, 2008.

Pagal bendriausią bolševikinę mokslo sampratą, į keistą derinį supynusią scientizmo, progresyvizmo bei istorinio materializmo elementus, istorijai buvo skirtas ypatingas statusas²⁵. Ją pasitelkus manyta galint „atrankinti“ pasaulio prasmės, raidos plano ir baigties paslaptis. Ji laikyta įrankiu, leidžiančiu keisti tikrovę. Istorija turėjo ne tik „aktyvinti visuomenės socialinę veiklą“²⁶, bet ir įteisinti partijos elito politiką²⁷. Šią komunistų partijos istorikams primestą funkciją Andrzejus Grabskis yra apibrėžęs itin kategoriškai: „Istoriografija ne tik tapo sistemos įrankiu, bet ir atliko esminį vaidmenį jai formuojantis ir vystantis“²⁸.

Tokia ciniškai utilitarinė praeities tyrimams (tiksliau, jų imitacijai) primesta funkcija rėmėsi manymu, kad didžiausia istorijos vertė, kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, yra susijusi su dabartimi ir ateitimi. Taigi „vyriausiųjų bolševikinės minties ideologų pažiūrose istorijai buvo suteiktas pagalbinio mokslo, stiprinančio naująjį metamokslą, statusas“²⁹. Istorikai turėjo aptarnauti, François Furet žodžiais, pamatinę iliuziją³⁰, ir už tai jiems buvo atsilyginama jų darbą įvertinant kaip ypatingos ideologinės svarbos. Beje, pats tas darbas buvo vadinamas netgi ne moksliniu, o koviniais veiksmais „ideologiniame fronte“. Sovietinė ideologizacija praeities istorikams, susitelkusiems Vilniuje, primetė XX a. I pusėje totalitarinėje valstybėje nukaldintą ir ideologinėse kovose jau išbandytą *istoriko-kario* identitetą³¹. Todėl praeities tyrinėtojai privalėjo „apsiginkluoti metodika“ ir „tyrimo įgūdžiais“, idant galėtų sėkmingai vykdyti „kovinius uždavinius“, o po to „raportuoti“ komunistų partijai bei sovietinei vyriausybei apie sėkmingai atliktas užduotis³².

²⁵ Apie mokslo sampratą bolševikinės ideologijos plotmėje žr.: Rafał Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.

²⁶ Mykolas Burokevičius, „Inteligentijos dalyvavimas Komunistų partijos ideologiniame darbe“, in: Stefa Adomavičiūtė (red.), *Ideologinio darbo teorija ir praktika*, Vilnius: Mintis, 1985, p. 106.

²⁷ Žr.: Jonas Macevičius, „Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos reikšmė mokslo vystymuisi“, in: Mykolas Burokevičius (ats. red.), *Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje: mokslinės konferencijos medžiaga*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, 1967, p. 7.

²⁸ Andrzej Grabski, „Stalinowski model historiografii“, in: *Dzieje Najnowsze*, 1992, Nr. 3, s. 23.

²⁹ Žr.: Rafał Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, s. 71.

³⁰ Франсуа Фюре, *Прошлое одной иллюзии*, Москва: Ad Marginem, 1998, c. 13.

³¹ Šios problemos svarstymus žr.: Aurimas Švedas, „Sovietmečio Lietuvos istorikų identiteto pavidalai: metaforos lygmuo“, in: *Lietuvos katalikų mokslų akademijos metraštis*, 2006, T. XXVII, p. 267–276.

³² Tokios „kovinės“ retorikos pavyzdžius, kartu išreiškiančius ir sovietų valdžios požiūrį į praeities tyrinėtojus, ir tam tikras mentalines slinktis mokslininkų savivokoje, žr.: Mokslų akademijos Visuotinio susirinkimo sesijos ir Istorijos instituto kolektyvo posėdžių protokoluose (*LMAA*, f. 16, ap. 1, b. 34, l. 8; *Ten pat*, f. 16, ap. 1, b. 259, l. 6, *Ten pat*, f. 1, ap. 2, b. 1699, l. 100), o taip pat Vilniaus universiteto bendruomenės gyvenimą atspindinčiuose sovietmečio epochos dokumentuose (*VUA*, f. R-856, ap. 2, b. 135, l. 113).

Taigi praeities tyrimų vieta totalitarinės valstybės sociopolitinių konjunktūrų žabangose buvo glaudžiai susijusi su partijos elito jiems priskirtu vaidmeniu. Istorikų padėties Lietuvoje specifika lėmė keletas aplinkybių. Sovietmečio istoriografijos oficialusis diskursas čia buvo formuojamas pagal bolševikinėje Rusijoje jau išbandytą modelį. Kai Vilniuje šis procesas prasidėjo, didžiosios kovos dėl naujosios istorijos sampratos Sovietų Sąjungoje jau buvo pasibaigusios. Todėl Lietuvos istorikams dažniausiai tereikėjo kartoti ir iliustruoti Maskvoje nukaldintas schemas. Kita vertus, provincijos statusas sąlygojo ir specifinius socialinio užsakymo niuansus. Bendriausią to užsakymo pavidalą lietuvių istorikams yra aiškiai ir tiksliai apibrėžęs Edvardas Gudavičius:

Partijos požiūriu, Lietuvos istorikams buvo pateiktas labai svarbus uždavinys. Ir į mūsų istorijos paveldą nebuvo žvelgiama niekinamai. Savaime aišku, tai buvo utilitarinis požiūris. „Pritaikyti taip, kaip reikia.“ Tuo tarpu objektyvūs mokslo pasiekimai nebuvo vertinami. Juos istorikai privalėjo perdaryti. [...]

Taigi mūsų istorikai gavo dar vieną užduotį: ne tik kitaip papasakoti Lietuvos istoriją, bet ir parodyti, jog tai yra Rusijos Šiaurės vakarų krašto istorija. Tiesa, „etiketė“ buvo kita – „vietoj Šiaurės vakarų krašto“ buvo sakoma „Lietuvos Tarybų Socialistinė respublika“. Tačiau tai jau tik etiketės lygmens pakitimai.

Kitaip sakant, istorikai turėjo atlikti didžiulį praeities vaizdinio iškraipymo darbą³³.

Partijos elitas istorikams niekuomet neleido pamiršti, ko iš jų tikimasi: „Mes turime paimti iš kultūrinio palikimo tą, kas reikalinga socialistinei valstybei“, – bene aiškiausiai istorikų vaidmenį totalitarinėje realybėje 1957 m. vasario 21 d. kalbėdamas komjaunimo plenumo apibrėžė Antanas Sniečkus. Įsismaginęs LKP pirmasis sekretorius ne tik nurodė, ko partijos elitui reikia iš praeities, bet ir pateikė tokio utilitarinio santykio su ja pavyzdžių: „Ir Kęstučio, ir Vytauto vardai gali prisidėti prie auklėjimo, bet ne nacionalistiniu atžvilgiu, o vertinant jų vaidmenį kovoje prieš vokiečių įsiveržimą“³⁴.

A. Sniečkus yra ne kartą be užuolankų nusakęs partijos liniją lietuvių istorijos ir kultūros atžvilgiu. Būti atviras šiuo klausimu jis sau leido ir tų pačių metų sausio 18 d. vykusiame pokalbyje su Rašytojų sąjungos nariais (Vengrijos įvykiai ir jų atgarsiai vertė Sniečkų 1956–1957 m. pakankamai aktyviai bendrauti su inteligentija): „Mes žiūrim taip: ten, kur nėra socialistinės ideologijos, yra buržuazinė ideologija. Palikimas turi padėti tarnauti mūsų socialistinei ideologijai. [...] Kai kas sako, kad reikia paimti visą kultūrinį palikimą [VVU Lituanistikos katedra]. Jei kalbėt apie palikimą ir nesieti jo su mūsų socialistine ideologija, čia gaunam buržuazinį nacionalizmą. Mes

³³ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, p. 201–202.

³⁴ *LYA*, f. 16895, ap. 2, b. 73, l. 22.

negalim vertinti kultūrinį palikimą, negalvodami, kaip jis gali padėt socializmo statybai“³⁵. „Sparnuoti“ LKP CK pirmojo sekretoriaus pasažai nedviprasmiškai atskleidžia, kokią kainą istorikams teko sumokėti už privilegijuotos ideologinės disciplinos statusą. Sovietų valstybei iš praeities tyrinėtojų pirmiausia reikėjo, kad jie imtųsi „formuoti marksistinę-lenininę pasaulėžiūrą, apginkluoti visuomenės raidos dėsnių supratimu, ugdyti socialistinę sąmonę ir įsitikinimus“³⁶. Tam istorikų bendrija turėjo imtis konkrečių Lietuvos istorijos siužetų iškraipymo, didžiausią dėmesį sutelkti į dabarties konjunktūrų legalizaciją, o bet kokiai pažinimo plėtotei būtiną kritinį dialogą pakeisti nuolankiu „iš aukščiau“ nuleistų tiesų kartojimu.

Svarbiausiais Lietuvos istorijos iškraipymais, kuriuos turėjo atlikti praeities tyrinėtojų bendruomenė komunistų partijos iniciatyva, derėtų laikyti šiuos:

1) gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vystymosi proceso Lietuvos istorijoje išryškėjimas ir valstybingumo sklaidos akcentų joje sumenkinimas;

2) klasių kovos motyvo perdėtas pabrėžimas visuose Lietuvos istorijos perioduose;

3) krikščionybės diskreditavimas (parodant ją kaip Vakarų feodalų veržimosi į Rytus, o vėliau – išnaudotojų klasių žemiausiems socialiniams sluoksniams pavergti ideologinę priedangą);

4) rusų faktoriaus svarbos visuose Lietuvos istorijos perioduose akcentavimas (panaudojant tautų kultūrinio bendradarbiavimo, lietuvių feodalų „reakcinės politikos“ siekiant išsaugoti rusų žemes savosios valstybės sudėtyje, Lietuvos prijungimo prie Rusijos XVIII a. pab. „teigiamos reikšmės“ siužetus);

5) antilenkiškų ir antivakarietiškų nuostatų diegimas lietuvių tautos sąmonėje (Lietuvos unijas su Lenkija parodant kaip lietuvių ir lenkų feodalų „sąmokslą“ prieš lietuvių tautą pasekmę, o santykius su Vakarų Europa – kaip dažnu atveju „lietuvių liaudžiai“ atnešusius daugiau žalos nei naudos);

6) Lietuvos kaip nesavarankiško ir nepilnaverčio istorijos subjekto Rytų ir Vakarų civilizacinėje takoskyroje parodymas;

7) lūžinių XX a. Lietuvos valstybingumui įvykių melagingas traktavimas³⁷.

³⁵ *Ten pat*, b. 226, l. 40.

³⁶ Taip pirmaeilis praeities tyrinėtojų bendrijos uždavinys 1973 m. kovo 13 d. partinio aktyvo pasitarime apibrėžė Istorijos instituto direktorius Bronius Vaitkevičius: *LJA*, f. 1771, ap. 248, b. 132, l. 76.

³⁷ Tai tik patys bendriausi prasminiai akcentai, priverstinai diegti Lietuvos istorijoje komunistų partijos iniciatyva. Kiekvienam Lietuvos istorijos chronologiniam periodui buvo suformuluoti specifiniai istoriografiniai reikalavimai. Apie feodalizmo epochos tyrinėtojams rankas pančiojusius politinius-ideologinius „riboženklus“ savo atsiminimuose yra užsiminęs Jučas: Mečislovas Jučas, „Dėl sovietmečio istorikų ir senosios Lietuvos istorijos“, in: *NŽ-A*, 2004, Nr. 9–10, p. 456–466. Kokios nekvestionuojamos partijos dogmos negatyviai veikė Naujųjų ir Naujausiųjų laikų istorijos

Partijos elitas nuolat pabrėždavo, kad dabarties siužetai, kuriuose turi būti garbinama sovietinė valstybė bei jos pasiekimai, yra svarbiausia istorikų darbo sritis. Šie įvairiuose posėdžiuose ne kartą svarstė, kaip kuo geriau įgyvendinti tokį partijos pavedimą. 1976 m. balandžio 16 d. MA Visuotinio susirinkimo sesijoje pranešimą skaitęs Istorijos instituto direktorius Vaitkevičius neslėpdamas pasididžiavimo konstatavo, jog „šiuo metu, mūsų įsitikinimu, yra surastas optimalus santykis: apie 55% mokslinių bendradarbių gvildena praeities problemas, kiti – socialistinės visuomenės raidos procesus“³⁸. „Socialistinių rojų“ garbstančių tekstų srautas sovietmečiu verčia abejoti, ar Vaitkevičiaus nurodyti 45% atspindi realias apimtis pajėgų, mestų legalizuoti dabarties konjunktūras³⁹.

Visi šie lietuvių sovietmečio istoriografijos bruožai, kuriuos dar labiau išryškina beprecedentinė izoliacija nuo bet kokių teorinių idėjų, funkcionuojančių už SSRS sienų, parodo, kad komunistų partijos specifinis socialinis užsakymas praeities tyrinėtojų bendrijai, pasiremiant taiklia Gwidono Zalejko išvalga, sukūrė „klinikinio pobūdžio paradigmą“⁴⁰, nukreiptą į beatodairišką sovietinės tikrovės reikalavimų tenkinimą.

2. Istorijos vaizdinius klastojusių institucijų sistema

Istorijos mokslo specifinė vieta ir funkcija totalitarinėje sovietų valstybėje lėmė ir institucijų sistemas, turėjusias užtikrinti jo egzistavimą, konfiguracijas. Lemiamą žodį formuojant arba deformuojant Lietuvos istorijos vaizdinius tarė LKP CK. Būtent aukščiausioji LSSR administracijos institucija atliko svarbiausio istorikų „prievaizdo“, o kartu ir „budelio“ vaidmenį. Siekiant suvokti jos įtakos istorikams mastą itin pravarčios yra Sigito Jegelevičiaus išvalgos:

LKP CK įsikišdavo tik tada, kai situacija, kompartijos požiūriu, iš tiesų būdavo rimta. Centro Komiteto nariai nemanė, kad istorikai galėtų ženkliai paveikti bendrą krašto politinį klimatą. Tokia nuostata suformavo ir atitinkamą elgesio su istorikais modelį: buvo stengiamasi ideologiniais ir politiniais „varžtais“ pastaruosius išprausti į kampą ir

tyrinėtojus, Sąjungos lygmeniu yra apmaštes Vladimiras Polikarpovas: Владимир Поликарпов, „Новое направление“ 50-70-х г.: последняя дискуссия историков“, in: Юрий Афанасьев (ред.), *Советская историография*, c. 350–351.

³⁸ LMAA, f. 1, ap. 2, b. 1541, l. 82.

³⁹ Apie šios rūšies darbų „svorį“ to meto istoriografijoje iškalbingai byloja skaičiai. Vien 1948–1972 m. iš 146 apgintų mokslų kandidato disertacijų 111 skirta Spalio socialistinės revoliucijos ir Tarybų valdžios kūrimosi Lietuvoje 1917–1919 m. peripetijoms, LKP ir revoliucinio darbininkų judėjimo istorijos klausimams, socialistinės visuomenės raidos nagrinėjimui (žr.: *Istorijos mokslų disertacijų tematika 1948–1972 metais*, Vilnius: LTSR MA Centrinė biblioteka, 1973).

⁴⁰ Gwidon Zalejko, *Marksistowski paradygmat badań historycznych. Povojeanna historiografia ZSRR o powstaniu kapitalizmu*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993, s. 7.

retkarčiais „užmesti akį“, kad šie iš jo neišlįstų arba į dienos šviesą nepakeltų kokio nors kompromato, t. y. ideologiškai ar politiškai „žalingos“ medžiagos ar informacijos. CK buvo atsakingas už viską, kas dedasi šalyje, todėl vien tik istorikams išskirtinio dėmesio, savaime suprantama, jis negalėjo skirti.⁴¹

LKP CK biuro posėdžių protokoluose istorikų bendruomenė minima tik išskirtiniais atvejais. Galima išvardinti viso labo keletą dokumentuose užfiksuotų partinio elito sprendimų, ženkliai paveikusių sovietmečio Lietuvos historiografijos formavimąsi. 1951 ir 1954 m. LKP CK svarstė Žiugždos vadovaujamo Istorijos instituto veiklą bei formulavo pasiūlymus, kaip būtų galima paspartinti marksistinės Lietuvos istorijos sintezės rengimą⁴². 1956 m. tos pačios institucijos iniciatyva buvo surengti du visuomeninių mokslų atstovų pasitarimai, kuriuose aptartas „Lietuvos TSR trumpojo kurso“ tekstas⁴³. Tuo tarpu 1961 m. LKP CK biuras ėmėsi nagrinėti Jurginio parengto vadovėlio ideologines klaidas ir nustatė būsimos aršios pastarojo istoriko kritikos gaires⁴⁴. Taigi, sovietmečio epochos dokumentai fiksuoja tik pavienius ir fragmentiškus LKP CK biuro veiksmus Lietuvos istorijos klastojimo mechanizmų veikloje. Kita vertus - akivaizdu tai, kad archyvuose glūdinčiuose dokumentuose užfiksuotos minėtos institucijos direktyvos neatspindi viso jos poveikio istorikų bendrijai spektro. Sovietmečio aukščiausių partinių vadovų pamėgtas specifinis veiklos metodas buvo vadinamosios „telefoninės rezoliucijos“. Apie negatyvų šių „rezoliucijų“ poveikį visai mokslininkų bendrijai sovietmečiu yra užsiminęs aktyvus to meto mokslo politikos dalyvis Juozas Matulis⁴⁵. Tuo tarpu Vanda Kašauskienė, prisimindama sovietmečio situaciją, aktualizavo analogiškos poveikio priemonės taikymą istorikų cechui:

⁴¹ 2005 m. liepos 28 d. interviu su Sigitu Jegelevičiumi stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

⁴² Žr.: 1951 m. birželio 17 d. LKP CK biuro posėdyje priimtą nutarimą „Apie priemones pašalinti trūkumams lietuvių tautos istorijos ir Lietuvos komunistų partijos istorijos tyrimuose“ (LYA, f. 1771, ap. 112, b. 80, l. 4–7) ir 1954 m. gegužės 24 d. LKP CK biuro posėdyje priimtą nutarimą dėl Lietuvos istorijos vadovėlio išleidimo (LYA, f. 1771, ap. 149, b. 120, l. 29).

⁴³ Žr.: 1956 m. gegužės 16 d. Partijos istorijos institute surengto pasitarimo „Lietuvos istorijos klausimai ryšium su pasirengimu TSKP CK plenumui ideologiniais klausimais“ stenogramą (LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 12–20) ir 1956 m. liepos 6 d. LKP CK biure įvykusio posėdžio protokolą (LYA, f. 3377, ap. 17, b. 7, l. 1–5).

⁴⁴ Žr.: 1961 m. rugsėjo 15 d. LKP CK biuro nutarimą (LYA, f. 1771, ap. 207, b. 111, l. 14–17). Šį nutarimą taip pat galima rasti dokumentų rinkinyje: Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus (sudarytojai), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 292–295.

⁴⁵ Juozas Matulis, *Mokslo populiarieji straipsniai. Publicistika*, Vilnius: TEV, 1999, T. II, p. 352.

Kartais apie tuos laikus sakoma, jog daug ką lėmė „telefoninė teisė“ – sprendimas priimtas, jis vykdomas, o visa tai pagrindžiančių dokumentų nėra. [...] Kartais pakakdavo skambučio arba pokalbyje nuskambėjusios frazės, jog į kažkokius „nukrypimus“ būtų imtasi reaguoti aukščiausiu lygiu.“⁴⁶

Istorikų situaciją sovietmečiu ženkliai įtakojo ne tik tiesioginės direktyvos arba „telefoninės rezoliucijos“, bet ir „visuomenės mokslų“ bendrieji pokyčiai, kuriuos dažniausiai taip pat nulemdavo partijos elito valia. LKP CK biuras nuolat rengdavo pasitarimus, kuriuose aptardavo ir įvertindavo bendrą ideologinio darbo šalyje padėtį. Tokie aptarimai neretai išprovokuodavo polemiką ir kritiką. Tada kliūdavo ir istorikams. Panašūs įvertinimai nuskambėdavo ir LKP CK plenuose bei partijos suvažiavimuose. Pastarieji tapdavo ideologinių ir netgi mokslinių gairių formavimo vieta, o iškilmingų ir ritualizuotų partijos elito posėdžių metu priimtos rezoliucijos įgydavo nekvestionuojamų tiesų statusą visų mokslų atstovams. Istorikai šiuo atveju ne išimtis. Taip 1949 m. vasario 15–18 d. LKP VI suvažiavime, 1950 m. lapkričio 16–19 d. LKP CK VIII plenumo, 1952 m. rugsėjo 19–20 d. LKP CK XV plenumo ir 1952 m. rugsėjo 22 - 25 d. LKP VII suvažiavime buvo aršiai kritikuojamas nukrypimas į „vieningąją srovę“ LSSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininko Justo Paleckio tekstuose „Tarybų Lietuvos kelias“ ir „Советская Литва“⁴⁷ bei tikslinamos formuluotės apie XIX a. lietuvių tautos istoriją⁴⁸. Pastarieji LKP plenumai bei suvažiavimai esmingai paveikė tolesnį sovietmečio lietuvių istoriografijos klostymąsi. Analogiškų pavyzdžių būtų galima pateikti ir daugiau⁴⁹.

Dar vienas svarbus kompartijos poveikio praeities tyrinėtojų cechui svirtas – kolektyvinės istorinės atminties transformavimas. LKP CK ne tik budriai sekė, kad istorikų tekstuose atsispindėtų ideologiškai bei politiškai „teisingi“ praeities vaizdiniai, bet ir aktyviai siūlė receptus,

⁴⁶ 2005 m. gruodžio 16 d. interviu su Vanda Kašauskiene stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

⁴⁷ Justas Paleckis, *Tarybų Lietuvos kelias*, Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947; Юстас Палецкис, *Советская Литва: [историко-экономический очерк]*, Москва: Госполитиздат, 1949.

⁴⁸ Žr.: *LYA*, f. 1771, ap. 51, b. 216; *Ten pat*, f. 1771, ap. 90, b. 21; *Ten pat*, f. 1771, ap. 131, b. 34; *Ten pat*, f. 1771, ap. 131, b. 8.

⁴⁹ Partinės valdžios nurodymus ir istorikų veiksmus, reaguojant į pastaruosius imperatyvus, atskleidžia to meto Istorijos instituto tiriamojo darbo planai ir ataskaitos. Čia nuolat pabrėžiama, kad instituto tyrinėtojų veiklą daugiausia nulemia „istorinių“ LKP ir TSKP suvažiavimų arba plenumų nutarimai. Duoklę partijos sprendimams privalejo atiduoti ir kitose įstaigose dirbę istorikai. Universiteto ir Pedagoginio instituto istorikai nuolat rengdavo ritualizuotus posėdžius, kuriuose aptardavo šalies politinio bei idėjinio gyvenimo aktualijas. Kartais tokie aptarimai įgydavo atvirai komiškas formas. Pvz., 1981 m. kovo 16 d. Pedagoginio instituto Visuotinės istorijos katedros nariai svarstė „TSKP XXVI suvažiavimo medžiagos panaudojimo naujausiųjų laikų Azijos–Afrikos istorijos šalių kursuose“ klausimą: *VPUA*, f. 1, ap.1, b. 954, l. 40–42.

kaip vertinti bei pateikti visuomenei vieną ar kitą Lietuvos istorijos reiškinių⁵⁰. Komunistų partijos viršūnės dėjo nuoseklias pastangas, kad totalitarinės valstybės represiniai mechanizmai deformuotų visuomenėje gyvuojančius autentiškus atsiminimus apie neseną praeitį, žmonių širdyse pasėdami baimės bei nepasitikėjimo vienas kitu atmosferą ir to pasėkoje sutraukydami minėtiems atsiminimams, funkcionuojantiems tautos kolektyvinėje sąmonėje, gyvybiškai svarbią *įvykio - pasakotojo – klausytojo grandinę*⁵¹.

Svarbiausiais LKP CK pagalbininkais įgyvendinant aukščiau aptartus mokslo politikos uždavinius tapo Partijos istorijos institutas ir pirminės partinės organizacijos praeities tyrinėtojus telkiančiose įstaigose. Partijos istorijos institutas atliko LKP CK kanceliarijos vaidmenį⁵². Jis ne tik rengė spaudai marksizmo-leninizmo klasikų veikalų vertimus, koordinavo revoliucinio judėjimo Lietuvoje, LKP bei LLKJS veiklos tyrimus, bet ir atliko esminį vaidmenį surandant partijos vadovybei reikalingas formuluotes apie XIX a. pab. – XX a. Lietuvos istorijos procesus. Partijos istorijos institutui priklausė sprendimo teisė į marksistinę retoriką įvelkant ir taip suklastojant pačius opiausius Lietuvos istorijos siužetus, kuriais remdamasi LKP siekė pagrįsti sovietų valdžios legitimumą. Atlikdami šį uždavinį instituto darbuotojai rengė įvairias pažymas LKP CK, dalyvavo rašant apibendrinamuosius Lietuvos istorijos kursus arba kruopščiai recenzavo kolegų iš Istorijos instituto tekstus, paliečiančius ideologiškai ir politiškai „pavojingus“ XIX a. pab. – XX a. istorijos klausimus⁵³.

⁵⁰ Kaip pagal sovietinį modelį, LKP CK iniciatyva, buvo reinterpretuojami kai kurie tautinės istorijos simboliai, žr.: Arūnas Streikus, „Istorinės atminties sovietizavimo ypatybės Lietuvoje“, in: *NŽ-A*, 2005, Nr. 9, p. 370–373; „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1, p. 7–30. Partijos įtaka buvo juntama įvairiose atminties iškrapymo srityse. Apie Lietuvos muziejų ir fondų „valymą“ naikinant kultūrinės vertybes bei klastojant praeities vaizdinius žr.: Steponas Gečas, „Nuosprendžiai eksponatams“, in: *Kultūros barai*, 1993, Nr. 12, p. 49–52.

⁵¹ Kaip sovietų valdžia sunaikino šią trinarę pasakojimo struktūrą tuo pat metu deformuodama autentišką atmintį apie partizanų karą žr.: Mingailės Jurkutės magistrinį darbą, 2009 m. apgintą Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedroje: Jurkutė Mingailė, *Lietuvos partizanų karo atminties transformacijos postalininiame LSSR oficialiajame diskurse. Magistro darbas*.

⁵² Partijos istorijos instituto prie LKP CK ir Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialo kompetenciją sovietmečiu taikliai apibrėžė Češlovas Bauža: 1991 m. kovo 13 d. Istorijos instituto Partijų istorijos skyriaus posėdžio protokolas. *LMAA*, f. 16, ap. 1, b. 698, l. 5. Apie šios įstaigos ir LKP CK santykius, instituto įgaliojimų ir atsakomybės ribas žr.: *Partijos istorijos institutas prie Lietuvos KP CK*. Vilnius: Mintis, 1973.

⁵³ Tokios priežiūros pavyzdžiu galima laikyti Partijos istorijos instituto bendradarbių recenzijas Lietuvos TSR istorijos III tomui, apimančiam 1919–1940 metų laikotarpį, kuriose buvo išsakomos esminės pastabos ir tikslinamos antraeilės detalės (žr. Romo Šarmaičio, Broniaus Vaitkevičiaus, Juditos Komodaitės, Solomono Atamuko, Eugenijaus Dirvelės pastabas minėto teksto autoriams: *LYA*, f. 3377, ap. 35, b. 17, l. 3–35; 36–39; 40–44; 45–49; 50–74). Apie šios įstaigos

Ilgametis (1948–1984) Partijos istorijos instituto direktorius Romas Šarmaitis aktyviai dalyvavo formuojant lietuviškosios istoriografijos „reljefą“, jo pavaduotojas Bronius Vaitkevičius 1970 m. buvo paskirtas Istorijos instituto vadovu, kai dėl sveikatos pablogėjimo šių pareigų nebegalėjo eiti Juozas Žiugžda, o kruopščiai rengtas Juozo Jurginio paskyrimo į šį postą planas patyrė nesėkmę⁵⁴. Ši postų rokiruotė dar kartą patvirtina aptariamą įstaigos svarbą LKP CK modeliuojamuose mokslo politikos žaidimuose. Tą patį iškalbingai liudija dar viena aplinkybė – Partijos istorijos institutui buvo suteikta galimybė disponuoti didžiausia (lyginant su kitomis istorikus telkusiomis įstaigomis) informacijos baze sovietų Lietuvoje. Operavimo autentiška informacija galimybė sovietmečio epochoje, kurios viešojo erdvė buvo visiškai nepritaikyta laisvam apsisveikinimui nuomonėmis bei žiniomis, suteikė Partijos istorijos institutui didžiulę galią tuometiniame mokslo politikos lauke.

Pirminės partinės organizacijos turėjo prižiūrėti bendrą konkretaus kolektyvo emocinį – intelektualinį klimatą ir puoselėti mokslininkų, susitelkusių LTSR MA Istorijos institute, Vilniaus valstybiniame Vinco Kapsuko universitete bei Vilniaus valstybiniame pedagoginiame institute ir kūrusių Lietuvos istorijos bendruosius vaizdinius, „ideologinę nekaltybę“. Šių organizacijų nariai jautėsi atsakingi už bendrą mokslo tiriamojo arba pedagoginio darbo lygį, jie privalėjo imtis priemonių išryškėjus galimiems nukrypimams nuo marksistinės-lenininės linijos⁵⁵. Tokia atsakomybė ir įgaliojimai konkrečioje įstaigoje veikiančią partinę organizaciją paversdavo „sutelktu ir kovingu politiniu viso kolektyvo branduoliu“⁵⁶. Jam pedagoginėse įstaigose visokeriopą pagalbą teikdavo TSKP istorijos katedros, atsakingos už visuomeninių disciplinų, taip pat ir marksizmo-leninizmo teorijos, sklaidą.

reikšmę koordinuojant komunistų partijos ir revoliucinio judėjimo tyrimus Lietuvoje žr. Šarmaičio pranešimą, skaitytą 1971 m. birželio 15 d. Taline vykusiame Pabaltijo partijos istorijos tyrinėtojų aktyvo pasitarime; *LYA*, f. 3377, ap. 48, b. 1050, l. 21–23.

⁵⁴ Apie šiuos užkulisinius, tačiau istoriografijos klostymąsi esmingai paveikusius procesus plačiau žr.: Aurimo Švedo interviu su Mečislavu Juču: „Minuotojas klysta tik vieną kartą“, in: *NŽ-A*, 2007, Nr. 5–6, p. 236.

⁵⁵ Apie pirminių partinių organizacijų, kaip svarbios sovietinio mokslo grandies, vaidmenį žr.: Vladas Gobis, *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų partinės organizacijos ir jų vaidmuo marksistiniame-lenininiame dėstytojų ir studentų auklėjime (1944–1958). Istorijos mokslų kandidato laipsnio disertacija*. Vilnius, 1973. Nors Gobio disertacija yra persmelkta sovietmečiui būdingų retorinių formulių, tačiau pirminių partinių organizacijų veikimo mechanizmas čia atskleidžiamas pakankamai aiškiai.

⁵⁶ Šiais skambiais epitetais 1985 m. buvo apibūdinta Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto partinė organizacija. Žr.: Stanislovas Stašaitis (ats. red.), *Vilniaus pedagoginis universitetas (1935–1995)*, p. 51.

Taigi, pagrindinė įvairių, su moksliniu ir pedagoginiu darbu susijusių institucijų vadovybės, pirminių partinių organizacijų narių ir kitų politiškai-ideologiškai „susipratusių“ istorikų užduotis buvo prižiūrėti, kad praeities tyrinėtojai viešai nedemonstruotų savarankiško mąstymo, kvestionuojančio SSKP CK ir LKP CK požiūrį į Lietuvos istoriją. Tačiau sovietinei sistemai vien tik aklo mokslininkų paklusnumo, deklaruojamo viešumoje, nepakako. Šioje epochoje egzistavo ir dar viena specifinė institucija, ženkliai prisidėjusi prie Lietuvos istorijos klastojimo darbo. Jos darbuotojai aktyviai domėjosi, kas slypi ne unifikuoto sovietinio diskurso lauke, o jo kuluaruose. Tai „durklo ir apsiausto riteriai“ iš sovietinės spectarnybos - KGB, atidžiai stebėjusios istorikų veiklą ten kur prasideda asmeninio gyvenimo, neformalaus bendravimo su kolegomis, sferos⁵⁷.

3. Primesti sovietmečio istoriko „darbo įrankiai“

Sovietų valdžios ir istorikų cecho santykių pobūdis, pasireiškiantis per savitą socialinį užsakymą, bei institucijų, formavusių Lietuvos istorijos vaizdinius, hierarchinę sistema tėra tik dalis ypatybių komplekso, palengvinusio komunistų partijai lietuvių praeities klastojimo darbą. Šiuo atveju labai svarbų vaidmenį atliko ir tyrinėtojams primesta specifinė mokslinio darbo principų sistema – metodologinis instrumentarijus bei iškreipta vertybių sistema, kuria remdamasis partijos elitas sprendė, kas yra „geras“ arba „blogas“ praeities tyrimas.

Kiekvieno sovietmečio epochos mokslininko darbe „metodologija“ iš esmės turėjo sutapti su „ideologija“. Tad ir 1947 m. kovo 29 d. MA Visuotinio susirinkimo posėdyje prezidentas Matulis

⁵⁷ Pateiksime keletą tokios veiklos pavyzdžių: 1945 m. LTSR vyriausybės prašymu Valstybės saugumo liaudies komisariatas dėmesingai tikrino Augustino Janulaičio ir Igno Jonyno biografijas. „Kompromituojančios medžiagos“ buvo surasta apie Janulaitį: Eugenijus Grunskis, „Sociologiniai tyrimai“ pokario Lietuvoje“, in: *Metai*, 1991, Nr. 4, p. 121. Šį istoriką buvo ruošiamasi suimti ir tik paaiškėjus, jog jis nepagydomai serga, šių kėslų buvo atsisakyta (Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Meilė Lušienė, *Laiko prasmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 291, 455; Ingė Lukšaitė, „Augustinas Janulaitis“, in: *Praeitis*, Vilnius, 1992, T. 3, p. 243). Apie tai, kad nuolat jautė saugumo organų dėmesį, autobiografijoje užsimena ir: Bronius Dundulis, „Istorijos mokslo labui“, in: *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 1996, T. XXXIV, p. 21.

Spectarnybos dėmesio neišvengė net ir ištikimas sovietų valdžios bendradarbis, Istorijos instituto direktorius Juozas Žiugžda. Žr.: 1950 m. vasario 17 d. LSSR MGB ministro pavaduotojo A. Leonovo specpranešimą SSRS MGB 5-osios valdybos viršininkui pulkininkui A. Volkovui dėl politinio nepasitikėjimo LSSR Mokslų akademijos viceprezidentu Žiugžda, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 155, l. 127–128. Cituojama pagal: Vytautas Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.: istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys*, T. I, p. 236.

Išsamiausia KGB veiklos sovietinėje Lietuvoje aptarimą yra pateikęs Arvydas Anušauskas: Arvydas Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Asociacija „Atvažiavo meška“, 2009.

beatodairiškai ragino visus kolegas „savo darbus giliai impregnuoti tos [marksizmo-leninizmo] ideologijos principais“⁵⁸, o 1948 m. sausio 24 d. Žemės ūkio instituto darbuotojų susirinkime pasisakęs Jonas Lukoševičius leido sau patetiškai priminti: „Mokslas ir ideologija neatsiejami dalykai. Tarybinis mokslas grindžiamas marksistine-leninine ideologija. Kas nori mokslo srityje dirbti, turi tatau įsisąmoninti. Negali būti pasirinkimo tarp mokslo ir ideologijos“⁵⁹.

Tyrimo būdus – „įrankius“ (taigi *metodologija*) paaukoti ideologijai pirmiausia turėjo visuomeninių (ypač humanitarinių) mokslų atstovai, nes „į humanitarinių institutų veiklą ideologinis aspektas, kaip žinia, įsirašo imanentiškai“⁶⁰. Šis „aspektas“ įvairias disciplinas paveikė skirtingai. Kai kurioms jų dėl tyrimo objekto specifikos pavyko išlaikyti gana saugų nuotolį nuo ideologinės indoktrinacijos⁶¹, tačiau to negalima pasakyti apie istorijos mokslą. Ciniškiausi partinės vadovybės atstovai, samprotaudami apie praeities tyrimus ir jų rezultatų interpretaciją, leisdavo sau žengti dar toliau. 1952 m. rugsėjį vykusiame LKP VII suvažiavime LSSR karinis komisaras Jonas Macijauskas, „auklėdamas“ Justą Paleckį, pateikė kitą išraiškingą formulę: „istorija = ideologija = LKP pozicija“⁶². Jau minėta, kad SSKP ir LKP suvažiavimuose bei plenumuose nuskambėję pasisakymai ir rezoliucijos istorikams tapdavo imperatyvais, lemiančiais mokslinio darbo krypties kaitą, užkertančiais kelią įvairioms „ideologinėms erezijoms“ ir t. t. Todėl ideologija darė didelę įtaką ir įprastam praeities rekonstravimo bei vaizdavimo būdai, kurį derėtų vadinti *metodologija*. Bene aiškiausią jos apibrėžimą yra pateikęs Partijos istorijos instituto mokslo darbuotojas Mindaugas Tamošiūnas: „Metodologija – tai klasinis požiūris į visuomeninius reiškinius“⁶³. 1973 m. balandžio 28 d. CK įvykusiame LSSR istorikų pasitarime Šarmaitis dar labiau patikslino: „Metodologija yra visų pirma mokslininko pasaulėžiūra“⁶⁴. Šis praeities tyrimų *partiškumo* sureikšminimas istorijos mokslo metodinį aparatą ir praeities tyrimus paveikė keletu požiūrių.

⁵⁸ LMAA, f. 1, ap. 2, b. 39, l. 59.

⁵⁹ *Ten pat*, b. 62, l. 20.

⁶⁰ LTSR MA partinio komiteto ataskaita už 1974–1975 metus, *LYA*, f. 1233, ap. 2, b. 32, l. 140.

⁶¹ Atsakydami į klausimą „kurios humanitarinių ir socialinių mokslų disciplinos atstovai buvo laisvesni, ne taip prižiūrimi tuometinių valdžios organų ir turėjo galimybę daugiau pasakyti savo tekstais?“, sovietmečio humanitarinio diskurso ypatybes patyrę ir perpratę mokslininkai daugiausia kartų paminėjo kalbotyrą (Vaclovas Milius, Bronys Savukynas) ir archeologiją (Savukynas, Milius, Edvardas Gudavičius, Angelė Vyšniauskaitė).

⁶² *LYA*, f. 1771, ap. 131, b. 8, l. 304.

⁶³ Šis apibrėžimas suformuluotas 1971 m. lapkričio 5 d. Partijos istorijos sektoriaus posėdyje, kuriame buvo svarstoma, ar Gaigalaitės monografijoje „Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940 m.“ remiamasi marksistine-leninine metodologija: *LYA*, f. 3377, ap. 49, b. 62, l. 110.

⁶⁴ *LYA*, f. 3377, ap. 48, b. 1161, l. 10.

Sovietmečiu „teorijos“ ir „metodologijos“ sąvokos pirmiausia reiškė ne tam tikrų požiūrių ar metodų sisteminį taikymą rekonstruojant praeitį, bet ideologinių postulatų, pridengtų universalia „marksizmo-leninizmo“ etikete, naudojimą.

Ideologijos tapatinimas su metodologija praeities tyrinėtojus vertė savo mokslinių darbų įvaduose žongliuoti „klasikų“ citatomis, gilesnes teorines išvalgas ar novatoriškesnes metodines prieigas dažnai paaukojant nepriekaištingam idėjiniam teksto lygiui. Kaip teigė lenkų istoriografijos tyrinėtojas Andrzejus Grabskis, teorijos ir metodologijos tapatinimas su ideologija istorijos tyrinėtojams nepaliko alternatyvų mąstymui. Atmetę tam tikrus viešajame diskurse funkcionuojančius postulatus ar ideologemas praeities tyrinėtojai iš karto atsidurdavo politinių ir ideologinių sovietinės sistemos priešininkų gretose⁶⁵. Pasak Antanas Kulakausko, „Metodologija nuo ideologijos mažai kuo skyrėsi. Tuo tarpu šiuos klausimus svarstę mokslininkai savo tekstuose stengėsi vidinių ieškojimų – kuo jie skiriasi nuo pilkos masės – nedemonstruoti“⁶⁶.

Atvirai konjunktūrinis „marksizmo-leninizmo“ taikymas lėmė, jog jis sovietmečiu istorikų buvo suvokiamas kaip neišvengiamas blogis, o ne kaip pažinimui apčiuopiamos naudos galinti duoti teorija. Viktorija Daujotytė-Pakerienė pažymi, kad, bandant atsiriboti nuo minėto „blogio“, filologų moksliniuose darbuose pamažu ėmė rasti „gynybinės“ ir „aptveriamosios teorinės literatūros“ pozicijos⁶⁷. Filologai šiuo atveju – ne išimtis. Įrašinėjant interviu ciklą paaiškėjo, kad daugumos istorikų santykis su marksistine teorija apsiribodavo būtent „gynybinio pobūdžio“ citatų – „kaukės“ – parinkimu, visiškai nesvarstant klausimo dėl euristinės šios teorijos vertės praeities tyrimams. Aiškiausiai šią koliziją išreiškė Gudavičius, apibūdinamas situaciją sovietmečiu: „Marksizmo visai nebuvo. Buvo sovietinis marksizmas. O sovietinis marksizmas – tik kažkokių „burtažodžių“ prikabinimas prie empirinio tyrimo“⁶⁸.

Marksizmo kaip neišvengiamo blogio suvokimas sovietmečio lietuvių istoriografijoje skatino „vidinės emigracijos“ procesus. Siekdami išvengti tiesioginio sąlyčio su ideologija ir tarnavimo partijos poreikiams, istorikai dažniausiai rinkdavosi arba „strateginį“, arba „taktinį“ šios problemos sprendimo būdus. Pirmuoju atveju istorikas stengdavosi nagrinėti kuo ankstesnio laikotarpio problematiką. Pavyzdžiui, Viduramžiai, palyginti su XIX arba XX a., buvo pakankamai „saugus“ metas, užtikrinantis santykinę tyrimo laisvę. Šį „chronologinio eskapizmo“ būdą minėjo beveik visi interviu dalyviai, kuriems teko susidurti su sovietmečio oficialiuoju diskursu ir jo „prievaizdais“.

⁶⁵ Andrzej Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, p. 206.

⁶⁶ 2005 spalio 19 d. interviu su Antanu Kulakausku stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

⁶⁷ Žr.: Viktorija Daujotytė-Pakerienė, „Literatūros disertacija filologijos kandidato laipsniui įgyti“, in: Giedrius Viliūnas (sud.), *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra. 1940–2000*, p. 65.

⁶⁸ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, p. 224.

„Taktinį“ kelią pasirinkę mokslininkai stengdavosi svarstyti kuo siauresnio pobūdžio klausimus. Nes, kaip pažymėjo Aronas Gurevičius, „ten, kur prasideda apibendrinimai – jūs patenkate į ideologijos viešpatavimo sferą“⁶⁹. „Slėpimasis už fakto“ – vienas esmingiausių sovietmečio istorikų metodinių „ėjimų“, lėmusių itin didelį empirinio pobūdžio tekstų srautą.

Empirizmas stipriai niveliavo tuometinį istorijos mokslą į vieną gretą pastatydamas: 1) „prevencinį pozityvizmą“ sąmoningai pasirinkusius tyrinėtojus, nenorėjusius eiti į kompromisus su sąžine⁷⁰; 2) mėginusius suformuoti platesnį teorinį žvilgsnį, bet nesugebėjusius to padaryti dėl konjunktūrų barjerų mokslininkus; 3) cecho „amatininkus“, kuriuos faktografinė prieiga visiškai tenkino. Nederėtų užmiršti ir to, kad versdama istorikus pateikti faktų iš anksto parengtoms ir nekvestionuojamoms praeities raidos schemoms partijos vadovybė tarytum pati skatino taikyti amatininkišką „ilustracinį-aprašomąjį, citatinį metodą“⁷¹. Pastarasis aspektas 1988 m. VU Istorijos fakulteto Sąjūdžio iniciatyvinės grupės parengtame „Istorijos specialistų ruošimo pertvarkymo projekte“ leido empirizmą prilyginti tokioms istoriografijos blogybėms kaip dogmatizmas ar nepakankamas dėmesys teorinėms refleksijoms⁷².

Greta aptartų būdų, leidusių istorikams laviruoti tarp ideologinių barjerų, tačiau tuo pat metu negatyviai veikusių bendrąjį istorijos mokslo pavidalą, būta dar vieno metodologinio sprendimo, stipriai žalojusio ne tik praeities tyrinėtojų, bet ir visų humanitarų darbus. Bandydami išvengti cenzūros⁷³, istorikai nuosekliai praktikavo autocenzūrą, kuri praeities vaizdinių formavimo procese

⁶⁹ Арон Гуревич, *История историка*, Москва: РОССПЭН, 2004, с. 96.

⁷⁰ Šią sąvoką pasiūlė Egidijus Aleksandravičius. „Prevencinis pozityvizmas“, anot pastarojo istoriko, „pirmiausia reiškėsi pastangomis savo tyrinėjimuose ignoruoti bet kokią dedukciją, daugiau remtis kruopštaus faktografinio darbo reikalaujančiu indukciniu mąstymu“ (Egidijus Aleksandravičius, „Paklūsęs fakto tiesai: istoriko Vytauto Merkio istorija“, in: *Praeitis, istorija ir istorikai*, p. 347).

⁷¹ Toks metodas laikomas vienu svarbiausių sovietinės istoriografijos bruožų: Наталия Иллерицкая, „Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица“, in: Юрий Афанасьев (ред.), *Советская историография*, с. 187.

⁷² Žr.: VUA, f. R-856, ap. 24, b. 835, l. 29.

⁷³ Cenzūros veikimo modeliai prižiūrint Lietuvos humanitarų ir rašytojų publikacijas atskleidžiami prisiminimų ir dokumentų rinktinėje: Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis (sud.), *Rašytojas ir cenzūra*, Vilnius: Vaga, 1992. Apie viešąją informacijos erdvę kontroliavusį GLAVLIT'ą visoje SSRS teritorijoje žr.: Liutauras Kraniauskas, *Sociologinio diskurso raida Lietuvoje (1960–2000m.)*, Daktaro disertacija, Vilnius, 2001, p. 104–105. Apibendrinantis cenzūros veikimo SSRS mastu mechanizmus žvilgsnis: Арлен Блюм, *За кулисами «Министерства Правды»: Тайная история советской цензуры: 1917-1929*, Санкт-Петербург: Академический проект, 1994; *Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953*, Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. Istorikų ir cenzūros santykių sovietmečiu peripetijos XX a. 3 dešimtmetyje aptariamos Michailo Zelenovo monografijoje: Михаил Зеленев,

dažnai padarydavo ne mažiau žalos nei tiesioginė cenzūra. Rašydamas bet kokį tekstą, praeities tyrinėtojas jausdavosi privalęs išsitraukti „skalpelį“ ir pats „kastruoti savo mintis“⁷⁴. Tačiau net ir „nuoširdžiausiai“ besistengiantys atitikti visus nematomų, bet nuolat juntamų cenzorių reikalavimus istorikai negalėjo būti tikri, kad jų tekstas kam nors neužklius. Žalojamą cenzūros poveikį to meto istoriografijai perprasti padeda Vytauto Merkio retrospektyva:

Reikalas tas, kad cenzūra nebuvo vien tik tiesmukiška. Ji prasidėdavo nuo autocenzūros. O toliau cenzūros mechanizmai imdavo veikti keliais etapais. Visų pirma – svarstymai Institute. Jų metu toną duodavo „tikrieji tarybiniai“ istorikai. Toliau tekstai patekdavo į recenzentų rankas. Paprastai būdavo stengiamasi, kad bent vienas kitas recenzentas būtų „įžymus“. Šalia jų į talką būdavo pasikviečiamas ir vienas kompetentingas istorikas, kuris galėtų išrankioti iš teksto įvairias faktines klaidas. Toliau jau įsijungdavo leidyklos cenzūra – darbo imdavosi redaktorius. Jie irgi akylai žiūrėdavo, kad „kas nors“ nepraslystų į spaudą [...] O po to jau darbo imdavosi tikroji cenzūra [...] Tuo tarpu aukščiau tos oficialiosios cenzūros stovėjo Centro Komitetas. Priedangos organizacijos funkciją šiuo atveju atliko CK Propagandos skyrius, tačiau juk realiai už jo stovėjo KGB. Dėl šios priežasties, net ir tai, kad tekstas neužkliuvo nei ties vienu mano minėtu cenzūros slenksčiu, dar nieko nereiškė.⁷⁵

Partijos elitas puikiai suvokė, kad net ir cenzūros bei autocenzūros „spąstai“ negali užtikrinti, jog neprasprūs kokia nors linkusio surizikuoti istoriko „eretiška“ mintis, kuri gali tapti iššūkiu Lietuvos istoriją klastojantiems vaizdiniais, aprobuotiems partinio elito. Ne paslaptis „ideologinio fronto“ strategams buvo ir tai, kad kai kurie istorikai, siekdami išvengti sąlyčio su ideologija, renkasi „vidinės emigracijos“ kelią. Sovietinės sistemos prevencinės priemonės šių savarankiškos elgsenos bandymų atžvilgiu praeities tyrinėtojams primetė dar du metodologinius gniaužtus – *planuojamo* ir *kolektyvinio* darbo principus.

Sovietų Sąjungos politinio gyvenimo ritmus lemdavęs penkmečio įsipareigojimų vėjus atsispindėjo ir istorijos srityje – tai nebuvo vien formalumas. Idant istorikai neužmirštų socialinio užsakymo prievolių, jų „mokslinė produkcija“ buvo kruopščiai planuojama. Šis aspektas ypač ryškus Partijos ir Istorijos institutų mokslinio tiriamojo darbo specifika atskleidžiančiuose dokumentuose. Sklaidant juos lieka akivaizdu, kad stachanovietiška retorika buvo tiesiog persmelkusi istorikų darbinę aplinką.

Ideologinė mokslo planavimo principo potekstė išryškėdavo, kai kuri nors instancija pasigesdavo praeities tyrinėtojų sudarytame mokslinės veiklos plane „vedamosios minties ir sistemos“.

Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы, Нижний Новгород: Волго-Вятская академия гос. службы, 2000.

⁷⁴ Apie tokias patirtis žr.: Арон Гуревич, *История историка*, с. 97.

⁷⁵ 2008 m. spalio 18 d. interviu su Vytautu Merkiu stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

Kolektyvinio darbo principas, kai konkrečią temą nagrinėjo keletas mokslininkų⁷⁶, sovietų valdžiai taip pat garantavo galimybę kištis į praeities tyrinėtojų darbą. Kolektyvinio darbo negatyviausias puses yra įvardijęs Gudavičius:

Juk darbas grupėmis buvo ne kas kita kaip „kolchozinis“ darbas. Aš nedirbau instituto grupėje, tačiau buvau priskirtas tarpžinybinei Statutų grupei. Ir, ačiū Dievui, kad šiai grupei vadovavo toks žmogus, kaip Lazutka, kuris kiekvieną mūsų ugdė individualiai, sudarydamas sąlygas dirbti. Negalėčiau skųstis ir Jurginiu. Tačiau pati sistema žlugdė ne tik darbą, bet taip pat stabdė specialisto augimą. Kalbu apie galimybių sudarymą „kišti savo nosį į svetimą sriubą“, o neretu atveju ir prievartinį skatinimą kištis ne į savo reikalus.“⁷⁷

Panašiai skeptiškai kolektyvinį darbą linkęs vertinti ir Merkys: „Kolektyviniai darbai stabdė pernelyg didelį mokslinių bendradarbių iškilimą ir teikė progą kiekvieną laisvesnę mintį ideologinėmis šukomis sušukuoti geidžiama linkme“⁷⁸.

Sovietinio mokslo samprata, besąlygiškai postulavusi vienintelės „teisingos“ ir „pažangios“ teorijos bei metodologijos galimybę, formulavo specifinį istorikų santykį su mokslo tradicija už SSRS ribų. Tai galima pavadinti „apgultos tvirtovės“ sindromu⁷⁹. Jis pirmiausia reiškėsi priešišku, normalaus dialogo galimybę atmetančiu požiūriu į vakarietiškąją arba išėivijos istoriografinę tradiciją. Sovietmečio lietuvių istoriografija turėjo ne tik rekonstruoti (klastoti) praeities vaizdinius ar kurti tarybinę valdžią garbstančius etiudus, bet ir „kovoti“ bei „demaskuoti“. Daug dėmesio buvo skiriama polemikai su „buržuaziniais“ autoriais dėl atskirų istorinių siužetų traktavimo arba dabarties vertinimo. Tam reikalui buvo rašomi straipsniai, rengiamos konferencijos, skelbiamos kolektyvinės monografijos⁸⁰. Kita vertus, idant lietuvių istorikų bendrija neprarastų budrumo

⁷⁶ Apie kolektyvinį darbą, kaip vieną svarbiausių sovietinio mokslo bruožų, žr. Juozo Matulio refleksiją LTSR MA Visuotinių susirinkimų sesijose 1949 ir 1952 m.: *LMAA*, f. 1, ap. 2, b. 86, l. 41–42; *Ten pat*, b. 204, l. 36.

⁷⁷ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, p. 223.

⁷⁸ Vytautas Merkys, „Blėstančios atminties prošvaistės“ in: Justas Vincas Paleckis, Gerūta Paleckytė (sud.), *Sigita – Justo duktė, Laimono žmona: prisiminimai apie istorikę S. Noreikienę, laiškai*, Vilnius: Baltrus, 2006, p. 305.

⁷⁹ Ši metafora pasiūlyta: Gwidon Zalejko, *Marksistowski paradygmat badań historycznych. Povojeenna historiografia ZSRR o powstaniu kapitalizmu*, p. 131.

⁸⁰ Žr.: Юозас Юргинис, „Фальсификаторы истории литовского народа“, in: *Советская Прибалтика в братской семье народов СССР*, Рига, 1960, Ч. 4, с. 22–31; Юозас Жюгжда, Генрикас Шаджюс, „Литовская эмигрантская историография об установлении Советской власти в Литве в 1918–1919 годах“, in: *Вопросы истории*, 1969, Н. 2, с. 32–44; Генрикас Шаджюс, „История Литвы 1918–1940 гг. в буржуазной историографии“, in: *История СССР*, 1972, Н. 5, с. 201–221; Aldona Gaigalaitė, „Buržuazinio laikotarpio Lietuvos istorijos idealizavimas lietuvių emigrantinėje spaudoje“, in: (sud.), *Buržuazinė propaganda: taikinys – jaunimas*, Vilnius: Mokslas, 1970, p. 219–231; Juozas Žiugžda, „Buržuazinių nacionalistų falsifikacijos Lietuvos valstybingumo atkūrimo 1918–1919 metais

kovoje su ideologiniais oponentais ir neperimtų jų išvalgų, informacija apie vakarietiškame istorijos moksle ryškėjančius procesus buvo labai ribojama. Vilniaus istorikų padėtis šiuo požiūriu buvo daug sudėtingesnė nei sovietinės imperijos centre ar liaudies demokratinių respublikų mokslinėse įstaigose dirbusių jų kolegų. Maskvos ir Varšuvos atžvilgiu Vilnius čia atrodė kaip periferija, gyvenanti tikros informacinės blokados sąlygomis⁸¹. Šį aspektą ypač pabrėžė tie istorikai, kurie sovietmečiu turėjo progų ilgesnį laiką praleisti Maskvos arba Leningrado bibliotekose. Kaip prisimena Algirdas Vaitkūnas, rengęs mokslų kandidato disertaciją

[Maskvoje bibliotekose] prisiskaičiau pačios įvairiausios „buržuazinės“ literatūros. Tuo tarpu Lietuvoje vyravo nuostata, kad tokias knygas reikia arba sunaikinti, arba išslapstyti specfonduose. Maskvoje gi niekam net į galvą nešovė taip elgtis. Jeigu užsienio literatūroje nebuvo garbdomas fašizmas arba kritikuojama komunistų partija bei Sovietų Sąjunga – tokios knygos buvo prieinamos visiems [...]. Todėl tenka konstatuoti, jog Maskvos istorikai galėjo daug lengviau gauti juos dominančią informaciją negu Vilniuje dirbantys mokslininkai. „Buržuazinės“ literatūros anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis niekas taip įnirtingai neslapstė, jeigu jiniai nebuvo antikomunistinio arba profašistinio pobūdžio. Pasakysiu dar daugiau – domėjimasis ir įvairiausių knygų skaitymas buvo visokeriopai skatinamas.⁸²

Ideologijos tapatinimas su metodologija, marksistinės teorijos kaip vienintelės teisingos ir galimos vyravimas, cenzūros ir autocenzūros įtaka bei kolektyvinio darbo veiksniai lėmė dar vieną sovietmečio istoriografijos metodologinę ypatybę – joje nesusiformavo mokyklos. Absoliuti istorikų bendruomenės unifikacija, neleidžiant prisiskleisti savarankiško mąstymo ūgliams, buvo bendriausia sovietinio mokslo kūrėjų bei prievaizdų siekiamybė, visiškai nekreipiant dėmesio į tai, jog pažinimo augimui istorijoje (kaip ir kituose moksluose) yra būtinas mokytojo ir mokinio tiesioginis santykis, informacijos bei tyrimo įgūdžių perimamumas, nuoseklus ištisų tyrinėtojų kartų darbas kryptingai sprendžiant tam tikras problemas pasitelkus diskusijų ir korektiškos polemikos formą.

klausimu“, in: *Ten pat*, p. 204–218; Konstantinas Navickas (ats. red.), *Istorijos klastotojai. Užsienio lietuvių nacionalistų koncepcijų kritika tarybų Lietuvos istorijos klausimais (1940–1974)*, Vilnius: Mintis, 1976; Mečislovas Jučas (red. kolegija), *Lietuvių buržuazinių emigrantų istoriografijos kritika: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Mokslas, 1980; Solomonas Atamukas (ats. red.), *Buržuazinių emigrantų koncepcijų Lietuvos TSR istorijos klausimais kritika*, Vilnius: Mokslas, 1986; Regina Žepkaitė (ats. red.), *Buržuazinių koncepcijų Lietuvos istorijos klausimais kritika*, Vilnius: Mokslas, 1987.

⁸¹ Informacinės blokados, su kuria sovietmečiu susidurdavo istorikai, formos labai išraiškingai aptartos: Alfonsas Eidintas, *Istorija kaip politika: įvykių raidos apžvalgos*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 18-23.

⁸² 2005 spalio 25 d. interviu su Algirdu Vaitkūnu stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

Dėl aukščiau išvardyto priežasčių komplekso sovietmečio istorijos mokslas buvo perdėm vienalytis ir tai kėlė didžiulį susirūpinimą jį formavusiems istorikams, kurie nenorėjo taikstyti su šia praeities tyrimų sovietizavimo pasėkme. 1978 m. gruodžio 26 d. Istorijos instituto pirminės partinės organizacijos susirinkime kalbėjęs jaunųjų mokslininkų tarybos pirmininkas Albinas Visockis ragino, kad „institute būtų užtikrintas darbo perimamumas – kad jaunas, keletą metų institute padirbėjęs žmogus galėtų sakyti – esu, pavyzdžiui, daktaro Merkio, Jurginio ar Vaitkevičiaus mokinys. Mokinys ne mokykline, bet platesne prasme“⁸³. Tą pačią problemą 1982 m. gruodžio 28 d. Instituto mokslinės tarybos posėdyje nurodė ir Jučas: „Mokslo daktarai ir vyr. moksliniai bendradarbiai turi vadovauti bendradarbiams, kurti mokslines mokyklas. Dabar gi jie vieniši, gal per daug turi ir visuomeninio darbo“⁸⁴.

Mokslinį kelią dar tik pradedančių ir savo mokytojo ieškančių istorikų sąmoningo pasirinkimo galimybė dažniausiai apsiribodavo į konkrečius laikotarpius besigilinančiais bei reprezentatyvius veikalus parašiusiais mokslininkais. Tačiau ir šį veiksmą žymiai apsunkindavo tuometinė aspirantūros sistema, kuri būsimajam mokslininkui ne visuomet palikdavo laisvę rinktis tyrimo temą ir vadovą.

4. Istorikų „klaidų“ ir „erezijų“ tipologija

Sovietinės sistemos „prievaizdai“, įdėmiai sekę, kad istorikų bendrija nenukryptų nuo Maskvos ir Vilniaus partinės nomenklatūros kabinetuose aprobuotų Lietuvos istorijos vaizdinių, nuolat linksniuodavo kelių dažniausiai pasitaikančių praeities tyrinėtojų „klaidų“ pavadinimus. Toks represinis – komandinis istorikų administravimo principas ir partijos „tiesos monopolis“ lėmė, kad tuometinė historiografija buvo formuojama ne *korektiškos mokslinės polemikos*, o *negailėstingos kovos su konkrečia „metodologine ideologine klaida“* arba „erezija“ principu.

Bandantys išvengti Lietuvos istorijos klastojimo sovietmečio istorikai dažniausiai būdavo kaltinami:

1. keliaklupsčiavimu prieš Vakarus;
2. objektyvizmu;
3. feodalinės praeities aukštinimu (idealizavimu);
4. „vieningąja srove“;
5. nacionalizmu.

⁸³ LYA, f. 1233, ap. 2, b. 85, l. 75.

⁸⁴ LMAA, f. 16, ap. 1, b. 533, l. 125.

Šias „metodologines ideologines klaidas“ (rašant tekstus ar juos kritikuojant pastarasis žodžių junginys būdavo nepamainomas) vienijo bendra potekstė: aiški nuoroda, kad konkretus autorius krypsta į „nacionalizmą“. Jeigu nuosprendyje straipsniui ar monografijai žodis „nacionalizmas“ nuskambėdavo atvirai, tai reikšdavo, jog istorikas sistemos akimis laikomas ypač sunkiai „nusidėjusiu“.

„Keliaklupsčiavimu prieš Vakarus“ apkaltinti istorikai dažniausiai neatsargiai apibūdindavo už „geležinės uždangos“ esantį pasaulį, jo socialinę-ekonominę sanklodą, neapjuodindavo ten vykstančio kultūrinio ar mokslinio gyvenimo. Bene garsiausiai sovietmečiu tarp istorikų nuskambėjusi „keliaklupsčiavimo prieš Vakarus“ kritikos kampanija yra susijusi su Jurginio akibroktu Marksizmo-leninizmo universitete 1951 m., istorikui neatsargiai pasidalijus su auditorija savo kelionės po užsienio šalių atsiminimais⁸⁵. „Keliaklupsčiavimas prieš Vakarus“, anot kritikų, geriausiu atveju rodydavo mokslininko ideologinį trumparegiškumą, blogiausiu – sąmoningai pasirinktą apolitišką, neidėjišką ir kosmopolitinę orientaciją. Beje, kaltinimus „keliaklupsčiavimu“ buvo galima užsitraukti ne tik neatsargiai apibūdinus Vakarus, bet ir nepakankamai pagyrus „didįjį brolių“ iš Rytų. Tokią pakankamai paradoksalią išvadą galima padaryti susipažinus su 1950 m. sausio 5 d. universiteto Istorijos-filologijos fakulteto TSRS tautų istorijos katedros posėdžio protokolu. Katedros nariai, svarstydami dėstytojo Bukavecko paskaitą „Rusų menas XIX a. pirmoje pusėje“, konstatavo, kad „paskaitoje šiurkščiai pasireiškia keliaklupsčiavimas prieš Vakarų kultūrą, neišryškintos rusų priešakinės kultūros pozicijos, rusų meno liaudiškos šaknys, neišryškinta rusų meno veikėjų kova už progresyvų nacionalinį meną, kaip klasių kovos atspindys“⁸⁶.

„Keliaklupsčiavimas prieš Vakarus“ buvo pakankamai retai inkriminuojamas istorikams⁸⁷, užtat jų „prievaizdai“ nuolat rasdavo kam diagnozuoti „polinkį į objektyvizmą“. Bene aiškiausiai šios „erezijos“ esmę yra perteikęs Jurginis, pats ne kartą tuo kaltintas: buržuazinis objektyvizmas slypi

⁸⁵ Apie šio incidento detales plačiau žr.: Vakarinio marksizmo-leninizmo universiteto darbo ataskaita už 1950/1951 metus, *LYA*, f. 1771, ap. 94, b. 2, l. 47. Taip pat: Juozas Matulis, *Autobiografiniai bruožai. Prisiminimai*, Vilnius: TEV, 1999, T. I, p. 61.

⁸⁶ *VUA*, f. R-856, ap. 16, b. 35, l. 16.

⁸⁷ Kaltinimai „vergišku keliaklupsčiavimu“ arba „priešakinio rusų ir tarybinio mokslo“ vaidmens ignoravimu buvo metami ne tik istorikams. Juos teko išgirsti patiems žymiausiems sovietų Lietuvos mokslininkams: Juozui Balčikonui, Vytautui Girdzijauskui, Tadui Ivanauskui, Vytautui Kairiūkščiiui, Vladui Lašui, Jurgiui Lebedžiui, Antanui Purėnui, Viktorui Ruokiui (žr.: Arvydas Anušauskas (vyr. red.), *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 369).

teksto autoriaus pasirinktoje pozicijoje leisti skaitytojui istorinio pasakojimo eigoje pačiam pasidaryti tam tikras išvadas⁸⁸.

Šia „nuodėme“ itin dažnai kaltinti senosios tarpukario istoriografinės mokyklos atstovai, bandę išvengti tiesioginio sąlyčio su sovietinės tikrovės perversijomis, nedalyvauti įgyvendinant kolektyvinius projektus ir vykdant ideologinius užsakymus. Sovietmečio sąlygomis subrendusiems tyrinėtojams, mėginusiems rinktis „vidinę emigraciją“ į siauras temas ir propaguoti smulkių faktų dėlionės, taip pat nuolat tekdavo jausti kaltinimo objektyvizmu grėsmę. Pasitelkdami „polinkio į objektyvizmą“ priekaištą oficialiojo diskurso „prievaizdai“ pakankamai sėkmingai kovojo su teminio ir chronologinio „eskapizmo“ procesais.

Kita vertus, sovietinės sistemos sukurtai ideologinės priežiūros sistemai dažnu atveju net nereikėdavo akivaizdžių konkrečiaus praeities tyrinėtojo „kenkimo“ įrodymų. „Objektyvizmą“ atidūs kritikai galėjo aptikti ir ideologiškai teisingai angažuotame straipsnyje arba monografijoje, autoriui neapdairiai panaudojus (t. y. – tiesiog pateikus be papildomo komentaro) „ne visai patikimo“ autoriaus veikalo citatą ar istorinės tikrovės sovietiniu būdu neatvaizduojantį „objektyvistinį šaltinį“⁸⁹.

Kaip jau minėta, „vidinės emigracijos“ procesai sovietmečio lietuvių istoriografijoje buvo susiję ne tik su sąmoningu apsisprendimu apsiriboti siauromis temomis, bet ir su orientacija į ankstyvosios istorijos tyrimus. Įvertinus tą aplinkybę, kad sovietų valdžiai ir partijos vadovybei visi istoriniai procesai iki XX a. regėjosi kaip 1917 m. Spalio įvykiams kelią ruošianti priešistorė⁹⁰, Viduramžių ir Naujųjų amžių epochų tyrimai buvo laikomi savita marginalija, kuriai buvo suteikta galimybė egzistuoti su sąlyga, jog ji tarnaus partijos socialiniam užsakymui. Bet koks bandymas pademonstruoti šios epochos savaiminę vertę, korektiškesnis LDK vertinimas ar tiesiog pažeista proporcija tarp ekonominės ir politinės minėto laikotarpio istorijos (politinių procesų naudai) grėsė „feodalinės praeities aukštino“ kaltinimu. Šios ideologinės „nuodėmės“ sinonimas buvo

⁸⁸ Istorijos instituto mokslinės tarybos posėdžio, vykusio 1956 m. kovo 30 d. ir skirto SSKP XX suvažiavimo nutarimams apsvarstyti, protokolai, *LMAA*, f. 16, ap. 1, b. 102, l. 10.

⁸⁹ Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Lietuvos TSR istorijos katedros 1972 m. gruodžio 20 d. parengtame atsiliepime apie Aldonos Gaigalaitės ir Reginos Žepkaitės „Lietuvos TSR istorijos mokymo priemonę X–XI klasei“ atkreipiamas dėmesys, kad „abejonių kelia talpinama iš J. Basanavičiaus „Autobiografijos“ ištrauka (p. 9). Čia objektyvistiškai vertinama [Valstybės] tarybos susidarymo virtuvė“: *VUA*, f. R–856, ap. 24, b. 65, l. 22.

⁹⁰ 1988 m. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės tezės, *VUA*, f. R–856, ap. 24, b. 835, l. 30.

„praeties idealizavimas“. Tokį nuosprendį tekdavo išgirsti tiems istorikams, kurie leisdavo sau pademonstruoti tam tikrą istorinį epizodą, užmiršus „partinio“ mokslo imperatyvus⁹¹.

Ypač sunkiu laikytas kaltinimas „vieningą srovę“ XIX a. istorijos tyrinėtojo darbuose. Ši ideologinė sąvoka-priekaištas padarė daug žalos ne tik istorikų, bet ir visai humanitarų kultūrininkų bendrijai. Kad su „vieningosios srovės“ paieškomis buvo persistengta, ilgainiui teko pripažinti net ir patiems partijos atstovams. Pučiant pertvarų vėjams 1989 m. gruodžio 19 d. vykusiame LKP XIX suvažiavime tuometiniam partijos pirmajam sekretoriui Algirdui Brazauskui teko konstatuoti, kad LKP vardu vykdytos pastangos suskaldyti lietuvių tautos dvasinę kultūrą pagal klasinį požymį „ne tik stabdė daugiašakį istorijos mokslą, bet ir dezorientavo visuomenę“⁹².

„Vieningosios srovės“ vaiduoklis pradėjo terorizuoti lietuvių istoriografiją kritikos audros, kilusios 1947 ir 1949 m. pasirodžius Justo Paleckio tekstams „Tarybų Lietuvos kelias“ bei „Советская Литва“, metu. Sąvoka „vaiduoklis“ šiuo atveju nėra vien metafora. „Vieningoji srovė“ – bene pats komplikuočiausias, nes pats neaiškiausias kaltinimas į partijos nemalonę patekusiam istorikui ypač apsunkindavęs galimybę apsiginti. Kokį prasminį krūvį nešė šis žodžių junginys? Kaip pažymi Vanda Zaborskaitė, SSRS kuriant unitarinę valstybę buvo siekiama nuvertinti „tautos“ kategoriją, pakeičiant ją „liaudimi“. Tam reikalui reikėjo paneigti tautos integralumo idėją. Teigta, esą toks darinys realiai neegzistuoja, nes istorijoje galima išvelgti tik tarp savęs negailestingai kovojančias klases⁹³. Sovietmečio ideologai nešykštėjo piktų žodžių tiems, kurie lietuvių tautos istorinėje raidoje neįžvelgė radikalių klasinių prieštarų. Tokia nuostata, anot Mykolo Burokevičiaus, „stabdė ir kaustė inteligentijos kūrybines jėgas“⁹⁴.

Vientisos tautos samprata tuometiniams partijos vadovams buvo pavojinga ir tuo, kad implikavo vieningos kultūros sampratą, itin neparankią internacionalizmo doktrinai įgyvendinti, puikiai suvokusiems, jog „dvi tautinės kultūros – tai betautė kultūra“⁹⁵.

⁹¹ Kaip atidžiai buvo stebima, kad praeties vaizdiniai neužgožtų socialistinės dabarties „grožio“, atskleidžia Izidorius Butkevičiaus knygos „Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos“ (Vilnius, 1971) kritikos kampanija. Žr.: 1974 m. kovo 29 d. Istorijos instituto mažosios mokslinės tarybos posėdžio protokolą, *LMAA*, f. 16, ap. 1. b. 355, l. 71-80.

⁹² *LYA*, f. 1771, ap. 272, b. 1, l. 24.

⁹³ Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties. Literatūra, atsiminimai, publicistika*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 212.

⁹⁴ Mykolas Burokevičius, *Lietuvos KP ideologinis darbas su inteligentija 1940–1965 m.*, Vilnius: Mintis, 1972, p. 91.

⁹⁵ Šio taiklaus pastebėjimo autorius savo memuaruose yra aptaręs, ką sovietmečio kultūroje reiškė kategoriškos perskyros, dalijusios kultūrinį paveldą ir jo kūrėjus: Lioginas Šepetys, *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 107.

Kaltinimai „vieningą srovę“ užgriūdavo ne tik garbius profesorius, bet ir mokslinį kelią vos pradedančius studentus⁹⁶. Jai buvo skiriama itin daug dėmesio partijos suvažiavimuose ir plenuose. „Vieningosios srovės“ ideologinis „nukrypimas“ buvo svarstomas 1949 m. vykusiame LKP VI suvažiavime ir 1950 m. surengtame LKP CK VIII plenumo. Prie šios problemos buvo sugrįžta ir 1952 m. vykusiuose XV plenumo bei VII suvažiavime. Nors po to galima fiksuoti šiokių tokių atokvėpį – istorikams „vieningoji srovė“ iš aukščiausių tribūnų nebuvo inkriminuojama iki 1971 m. vykusio LKP XVI suvažiavimo bei 1973 m. surengto partinio aktyvo susirinkimo – tačiau šia „erezija“ 1958 m. LKP X suvažiavime apkaltinama Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra. Tokių aršų „vieningosios srovės“ puolimą lėmė tuo metu tvyrojusi nuostata, jog „šios reakcingos teorijos demaskavimas buvo viena iš svarbiausių prielaidų, įgalinusių marksistinės-lenininės pasaulėžiūros sklaidą darbininkų sąmonėje“⁹⁷.

Istorikų bendrijos „prievaizdai“ nuoširdžiai sielojosi, kad ši „erezija“, nepaisant visų jų pastangų, vis dar gajį Lietuvoje. Šiuo atveju tokio doktrinieriško rūpesčio pavydžiu galėtų būti Romo Šarmaičio autorefleksija. Dalyvavęs kaip pranešėjas 1983 m. Vilniaus universiteto konferencijoje, kurioje buvo paminėtas „Aušros“ šimtmetis, Partijos istorijos instituto direktorius savo dienoraštyje liūdnei aprašė Rimanto Vėbros pasisakymą, kuris „buvo iš vieningosios srovės pozicijų, propaguojantis buržuazinę idėją apie tautinę vienybę klasinėje visuomenėje, t. y. išnaudotojų ir išnaudojamųjų vienybę tam, kad įtvirtintų buržuazijos viešpatavimą. Liūdniausia tai, kad jo pasisakymą palydėjo plojimais susirinkusieji salėje aukštųjų mokyklų lituanistai. Kaip dar gajos buržuazinės idėjos mūsų inteligentijos eilėse!“⁹⁸

„Vieningosios srovės“ recidyvai ideologinius praeities tyrinėtojų bendrijos „prievaizdus“ neramino ir stebint išėivijoje vykstančius procesus⁹⁹.

Kovoje su „buržuaziniu nacionalizmu“ partijos vadovai ir jų valios vykdytojai taip pat demonstruodavo beatodairišką siekį be gailesčio sunaikinti šią „ereziją“, nesiskaitant su pasekmėmis ir dažnai padarant klaidų. Tai dar sovietmečiu teko pripažinti patiems humanitarų

⁹⁶ Žr.: A. Rimkūnas, „Buržuazinio mokslo nelaisvė“, in: *Tiesa*, 1947 gruodžio 17 d., Nr. 295, p. 2.

⁹⁷ Бронюс Вайткавичюс (отв. ред.), *История Литовской ССР. С древнейших времен до наших дней*, Вильнюс: Мокслас, 1978, с. 523.

⁹⁸ Romo Šarmaičio dienoraštis 1975–1986 m., *LVA*, f. 17635, ap. 1, b. 26, l. 248.

⁹⁹ Juozas Jarmalavičius, „Vieningoji srovė“ šiandien: [Apie Lietuvos praeities ir šiandienos gyvenimo reiškinių vertinimą buržuazinių emigrantų publicistikoje], in: *Gimtas kraštas*, 1973 m. balandžio 12 d., Nr. 15, p. 4; balandžio 19 d., Nr. 16, p. 5; balandžio 26 d., Nr. 17, p. 4.

„prievaizdams“¹⁰⁰, tačiau ne ši ypatybė sudarė sovietmečio istoriografijoje kylančių įtampų bei kritikos kampanijų specifiką.

Atidesnis žvilgsnis į tuometinį oficialųjį diskursą ir jo kontekstus atskleidžia, kad svarbiausi ideologiniai kaltinimai istorikams gyvavo kaip gana abstrakčios kategorijos, kurių turinys galėjo skirtis priklausomai nuo konjunktyūros. Nebūta rodiklių sistemos, pagal kurią galima nuspręsti, kuris praeities tyrinėtojo tekstas yra „geras“, o kuris – „blogas“; nebūta tikslų metodiniuose straipsniuose išdėstytų kriterijų, kurie istorikų bendrijai būtų padėję apsisaugoti nuo pavojingų „vieningosios srovės“ ar „objektyvizmo“ apraiškų¹⁰¹. Šiam tikslui skirtos priemonės dažniausiai primindavo seminarų arba paskaitų parodiją. Šiuo atveju simptomiška Valikonytės patirtis studijuojant Istorijos fakultete:

Kursas vadinosi „Buržuazinių nacionalistinių koncepcijų kritika“. Aš tarytum turėčiau sakyti, kad mus mokė atpažinti ir kritikuoti „erezijas“. Įdomiausia tai, jog mus mokė analizuoti, neleidami susipažinti su tais tektais, kuriuose buvo aptinkamos „buržuazinės nacionalistinės“ koncepcijos. Mat visi šie tekstai buvo išslapstyti specfonduose... Studentai prie jų prisiliesti neturėjo jokių galimybių. Kita vertus, labai abejoju, ar patys dėstytojai buvo matę tas knygas, kurias „dėjo į šuns dienas“. Taigi šiame kurse buvo užsiiminėjama tam tikrų klišių kartojimu.¹⁰²

Tam tikri nurodymai ar receptai, radikaliai keičiantys ir iškraipantys Lietuvos istorijos vaizdinius, dažniausiai būdavo formuluojami iš aukščiausių partinių tribūnų. Viena ar keletas pirmojo sekretoriaus frazių (dažnai nekonkrečių ir taip atveriančių kelią įvairioms interpretacijoms) tapdavo kanonu, kurio praeities tyrinėtojai privalėjo laikytis bei nesusimąstant kartoti kritikuodami kolegas. Beje, šitai lėmė ne tik istorikų, bet ir visų humanitarų darbo ypatybes. Kaip pažymėjo Alfonsas Maldonis, 1962–1970 m. buvęs „Vagos“ leidyklos vyriausiuoju redaktoriumi: „Visa tai ateidavo iš viršaus, dažnai su grifu „Visiškai slaptai“, tad viršininkas buvo ne tik arčiau Dievo, bet ir jo tiesos. Paskutinis viršininkas toje grandinėje, Didysis vadas, žinojo visą tiesą, ir ją žinojo tiktai jis.

¹⁰⁰ Antai Stasiui Laurinaičiui, 1976 m. parašiusiam brošiūrą apie „vieningosios srovės“ teoriją bei jos kontekstus, šiame tekste teko ne kartą konstatuoti, kad saugant mokslininkų bei rašytojų „ideologinę nekaltybę“ neretai buvo persistengiama pasirenkant per griežtas priemones, sukarikatūrinant praeities vaizdinius: Stasys Laurinaitis, *Prieš „vieningosios srovės“ atgarsius: kai kurių buržuazinių nacionalistinių koncepcijų ir jų recidyvų kritika 1944–1951 metų Tarybų Lietuvos periodinėje spaudoje*, p. 116, 124, 139.

¹⁰¹ Minėtoji Laurinaičio brošiūra yra išimtis. Tačiau net ir perskaičius ją netampa aiškiau, kaip tiksliai apibrėžti „vieningąją srovę“, juolab kokios prevencinės priemonės padeda išvengti šios „ideologinės klaidos“.

¹⁰² 2005 m. gruodžio 16 d. interviu su Irena Valikonyte stenograma, autoriaus asmeninis archyvas.

[...] Tad jeigu kam ir šaudavo į galvą prašyti paaiškinti, kodėl reikia taip, o ne kitaip, užtekdavo parodyti pirštu į dangų ir pasakyti garsųjį posakį: „Yra tokia nuomonė!“¹⁰³.

Apie aiškios taisyklių sistemos nebuvimą sovietmečio istoriniame diskurse kalbėti leidžia ir liudytojų prisimenamos niekuo dėtųjų represijos. Jas partijos vadovybė organizuodavo norėdama laikyti mokslininkus tinkamoje „ideologinėje parengtyje“ ir kartu baimėje. Gudavičius tokią taktiką yra pavadinęs „kriptijų metodu“:

Partija pati puikiai suvokė, kad sukontroliuoti visus ir viską ji nepajėgi. Todėl ji griebdavosi spartietiško *kriptijų metodo*. Spartiatiai, pavergę helotus, dažniausiai negalėjo numatyti, ar tarp pastarųjų bręsta neramumai, pasipriešinimas ar sukilimas. Ir jie tiesiog racionaliai paskaičiuodavo: kiek jaunų vyrų yra tarp helotų. O pastariesiems kartkartėmis buvo „nuleidžiamas kraujas“. Taigi, prie helotų kaimų budėdavo ginkluoti spartiatų jaunuoliai, o dalis helotų kartkarčiais dingdavo...

Tokios „kriptijos“ buvo rengiamos ir Lietuvos istorijos tyrinėtojams. Šiuo atveju būdavo visai nesvarbu, ar nukentėjęs mokslininkas dirbdavo „ideologiškai teisinga linkme“, ar ne. Tiesiog nuskambėdavo verdiktas, jog kažkas yra „ideologiškai ydinga“, o iš periodikos dingdavo straipsniai, „aukštinantys feodalinę praeitį“. Po kiek laiko situacija normalizuodavosi. Ir vėl būdavo „šienaujamos galvos“¹⁰⁴.

Griežta „mokslo politikos vertikalė“, didžiausią galią suteikianti ne Lietuvos istoriją tyrinėjantiems, bet ją iškraipantiems įstaigoms bei personalijoms, darniai veikianti suklastotą Lietuvos istorijos vaizdinių tiražavimo ir apsaugos nuo kritikos sistema, klaidi taisyklių visuma, kuria remiantis istorikų tekstai buvo skirstomi į „gerus“ ir „blogus“, nuolat tvyranti baimė ir įtampa praeities tyrinėtojų bendrijoje, melo persunktos intelektualinės bei egzistencinės mokslininkų pozicijos viešojoje erdvėje – visa tai ir sudarė sovietmetyje visu pajėgumu veikusių Lietuvos istorijos klastojimo mechanizmų sistemą, kurią griauti pradėjo *perestroikos* judėjimas, o galutinai dekonstravo epochinės permainos 1990-aisiais.

Išvados

Lietuvių tautos praeities klastojimo mechanizmų veikla sovietmečiu buvo paremta keliais tampriai tarpusavyje susijusiais, tuometinės mokslininkų bendruomenės gyvenimą apsprendusiais, veiksniais: išskirtine istorijos mokslo vieta ir vaidmeniu totalitarinės valstybės ideologinėje – politinėje

¹⁰³ Alfonsas Maldonis, „Ideologinė vėtyklė ir jos sietynai“, in: Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis (sud.), *Rašytojas ir cenzūra*, p. 292.

¹⁰⁴ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų*, Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas, p. 204.

sąraangoje; specifine „mokslo politikos vertikale“, sprendimų teisę suteikiančią su mokslu nieko bendro neturinčioms personalijoms ir institucijoms; ydinga ir nemoksliška metodologinių bei teorinių postulatų, primestų istorikams, visuma; apsaugos nuo bandymų išvengti istorijos mokslo sovietizavimo sistema.

Apibrėžiant praeities tyrimų *vietą* sovietinėje sociopolitinėje sanklodoje reikia griežtai skirti istorijos kaip *mokslinio darbo* ir istorijos kaip *ideologinės veiklos* sritis. Praeities tyrinėjimai kaip ideologinė veikla sovietmečiu turėjo ypatingą statusą. Istorikų svarbą sovietinėje valstybėje lėmė tai, kiek klusniai jie sutikdavo aiškinti, plėtoti ir iliustruoti faktais partijos vadovybės suformuluotas tezes apie Lietuvos istorijos praeitį bei dabartį.

Svarbiausias istorijos *vaidmuo* sovietmečiu buvo nulemtas ilgalaikių ir momentinių politinių konjunktūrų. Pirmuoju atveju pasitelkiant istoriją siekta „įminti“ pasaulio prasmės, raidos plano ir baigties paslaptis. Antruoju atveju praeities tyrimai buvo instrumentas, leidžiantis „pagražinti“ dabarties tikrovę, pateisinti nusikalstamą komunistų partijos veikimą. Įgyvendindami šiuos uždavinius istorikai turėjo imtis Lietuvos istorijos laiko ir erdvės modelių klastojimo bei konkrečių praeities siužetų iškraipymo.

Istorijos kaip mokslinio darbo vieta ir funkcija sovietmečio sociopolitinėje erdvėje dažnai laikyta nebūtinu, bet neišvengiamu ideologinių užduočių „priedu“, kuri partinis elitas toleruoja tol, kol istorikų bendruomenė klusniai vykdo įvairias ideologines bei politines užduotis.

Specifinė istorijos mokslo vieta ir funkcija sovietmečiu sąlygojo savitos institucijų sistemos, kūrusios sovietinę Lietuvos istorijos versiją ir palaikiusios jos gyvybingumą, susiformavimą. Lemiamą vaidmenį melagingų teiginių apie lietuvių tautos praeitį kūrimui bei įtvirtinimui turėjo LKP CK. Aukščiausioji LSSR administracijos institucija savo posėdžiuose aptarinėjo istorijos ir kitų „visuomeninių mokslų“ situaciją šalyje, formulavo įsakus raštu, teikė „telefonines rezoliucijas“ ir skelbdavo programinius pranešimus LKP plenumuose bei partijos suvažiavimuose, kurie tapdavo svarbiausiomis mokslo politikos gairėmis istorikų bendruomenei. Svarbiausiais šios institucijos pagalbininkais tapo Partijos istorijos institutas ir istorikus telkiančių įstaigų pirminės partinės organizacijos. Partijos istorijos institutas ne tik rengė spaudai marksizmo-leninizmo klasikų veikalų vertimus, koordinavo revoliucinio judėjimo Lietuvoje, LKP bei LKJS veiklos tyrimus, bet ir atliko esminį vaidmenį surandant partijos vadovybei reikalingas formuluotes apie XIX a. pab. – XX a. Lietuvos istorijos procesus. Pirminės partinės organizacijos turėjo prižiūrėti bendrą konkretaus kolektyvo emocinį – intelektualinį klimatą ir užtikrinti mokslininkų, susitelkusių LTSR MA Istorijos institute, Vilniaus valstybiniame Vinco Kapsuko universitete bei Vilniaus valstybiniame pedagoginiame institute ir kūrusių Lietuvos istorijos bendruosius vaizdinius, lojalumą sovietinei ideologijai bei partijos įgyvendinamai mokslo politikai.

Specifinė praeities tyrimų vieta ir funkcija sovietmečiu bei ryški „valdžios vertikalės“ įtaka mokslinėms ir pedagoginėms institucijoms lėmė tuometinius istorikų „darbo įrankius“. Metodologija buvo suvokiama kaip klasinis/partinis požiūris į konkrečią istorinę asmenybę, reiškinį ar procesą. Tokia samprata tapatino metodologiją su ideologija ir lėmė šias sovietmečio istoriko darbo ypatybes: a) „teorijos“ ir „metodologijos“ sąvokos nusakė ne tam tikro pobūdžio mokslinius sprendimus rekonstruojant istoriją, bet beatodairišką ideologinių postulatų, pridengtų universalia „marksizmo-leninizmo etikete“, eksploatavimą; b) metodologijos pajungimas ideologijai sukūrė situaciją, kuomet marksizmas sovietmečio istorikų buvo suvokiamas kaip neišvengiamas blogis, o ne kaip pažinimą praturtinti galinti teorija; c) toks marksistinės teorijos traktavimas skatino „vidinę emigraciją“ sovietmečio lietuvių istoriografijoje – bandant „pasislėpti“ kuo ankstyvesnio laikotarpio problemų tyrimuose arba apsibrėžiant itin siauro pobūdžio klausimų ratą, kurio negalėjo pasiekti teorinių apibendrinimų keliama grėsmė; d) siekdami išvengti ideologijos ir cenzūros istorikai nuosekliai taikė autocenzūrą; e) bandydama palengvinti įvairiomis konkrečiau mokslinio teksto recenzavimo ir redagavimo pakopomis bei etapais pasireiškusios cenzūros veiklą, sovietų valdžia prievarta diegė planuojamojo ir kolektyvinio darbo principus; f) dėl komunistų partijos „tiesos monopolio“ ir įvairių kontrolės mechanizmų aktyvaus veikimo Lietuvos istorijos vaizdinius dažniausiai formuodavo ne korektiška *mokslinė polemika*, o *kova* su konkrečiomis „metodologinėmis ideologinėmis klaidomis“.

Išvardytosios sovietmečio lietuvių istoriografijos ypatybės lėmė, kad Vilniuje gyvavusioje istorikų bendruomenėje nesusiformavo istoriografinės mokyklos: būta tik jų užuomazgų, kurios slėpėsi po unifikuotų mąstymo bei kalbėjimo schemų „kaukėmis“.

Budriems istorikų cecho „prievaizdams“ konkrečiau mokslininko tekstuose išvelgus savarankiško ir sovietinei ideologijai prieštaraujančio mąstymo „simptomus“, pradėdavo veikti represiniai mechanizmai. Kilus kritikos bangoms istorikai dažniausiai kaltinti: a) keliaklupsčiavimu prieš Vakarų; b) objektyvizmu; c) feodalinės praeities aukštinimu (praeities idealizavimu); d) „vieningąja srove“; e) nacionalizmu. Šie kaltinimai buvo gana abstraktūs, ir jų turinys, priklausomai nuo konjunktūros, galėjo skirtis. Aiškios rodiklių sistemos, leidžiančios įvertinti, ar istorinis tekstas yra „geras“ ar „blogas“, nebūta. Viskas priklausė nuo partijos šulų Vilniuje ar Maskvoje valios, vaizduotės arba momentinių užgaidų. Tokia situacija ženkliai prisidėjo prie baimės ir tarpusavio nepasitikėjimo atmosferos tuometinėje mokslininkų bendruomenėje formavimosi, kuri paralyžavo kūrybines istorikų ir visos to meto humanitarų bendruomenės kūrybines pajėgas.

